5-МАВЗУ: ФАЛСАФА КАТЕГОРИЯЛАРИ

Фалсафа тарихида категорияларга ёндашувларнинг хилма-хиллиги. Шарқ анъанасида ҳам, қадимги Юнонистонда ҳам ***диалектика категорияларининг жуфтли хусусияти*** ва уларнинг зиддиятли муносабатларини ҳал қилишга эҳтиёж англанади. Диалектика категорияларига хос бўлган қарама-қаршиликлар бирлигини тушунтиришга уринишлар жараёнида фикрлаш ва борлиқнинг қарама-қаршиликларини бирлаштирувчи ягона асосни топиш йўлида изланишлар олиб борилган. Мазкур ёндашув натижасида диалектика категориялари умумий ва фундаментал хусусият касб этиб борган.

Диалектика категорияларини тизимга солиш ва формал-мантиқий фикрлашнинг умумий қонунларини ишлаб чиқишга илк уриниш Аристотель ижоди билан боғлиқ. Фалсафа тарихида Аристотель антик фалсафани тизимга солувчиси сифатида намоён бўлади. Унинг «Органон» асари ишончли, ҳақиқий билим олиш воситаси сифатида қаралган. («Органон» - лот. orqanum - қурол, асбоб, Аристотель мантиқий асарларининг умумий номи.) Бу асарда Аристотель, хусусан, формал-мантиқий қонунни таърифлаган бўлиб, унга мувофиқ ҳаққоний фикрлаш зиддиятсиз фикрлаш демакдир. Аммо «Метафизика» асарида (лот. metaphisica – бутун борлиқнинг илк асослари ҳақидаги таълимот) Аристотель оламнинг умумий асосларига тавсиф беришга ҳаракат қилади ва фалсафий категориялар материя, шакл, сабаб, зарурият ва бошқалар ҳақида сўз юритади. Мазкур категорияларга Аристотель уларнинг ички қарама-қаршиликларини тушунишни назарда тутувчи онтологик маъно юклайди. Бундан фикрдаги зиддият у янглиш эканлигининг бош белгиси, борлиқнинг зиддиятлилиги ҳақидаги таълимот эса – у ҳаққоний эканлигининг бош белгиси, деган хулоса келиб чиқади. Бироқ борлиқ зиддиятлари ҳақидаги фикр қандай қилиб зиддиятлардан холи бўлиши мумкин? Ҳамонки у борлиқнинг зиддиятлилигига ишора қилмас экан, у қандай қилиб ҳаққоний бўлиши мумкин? Шу тариқа фалсафий категориялар ва формал мантиқ категориялари ўртасида фарқ юзага келади. Кейинчалик бу фарқ формал ва диалектик мантиқ ўртасидаги зиддиятга айланади. Формал мантиқ биз қандай фикрлашимиз лозимлигини кўрсатиб, норматив функцияни бажариш учун мўлжалланган фикрлаш қонунлари билан чекланади. Диалектик мантиқ ҳам фикрлаш ва билиш методларига қўйиладиган ўз талаблари бажарилиши лозимлигини кўрсатади, бироқ айни вақтда у диалектик мантиқ қонунлари нафақат бизнинг тафаккуримизда, балки нарсаларнинг ўз табиатида ҳам амал қилади, деган фикрга асосланади.

Янги давр (XVII аср). Янги даврда фан янада ривожланади. Унинг бош вазифасини олимлар табиат қонунларини аниқлашда кўрдилар. Инсоннинг синчков ақли табиат ҳодисаларининг ўхшаш ўзаро таъсирларида муқаррар тарзда такрорланувчи барқарор алоқалар мавжудлигини қадим замонлардаёқ пайқаган эди. Бунда муҳим, такрорланувчи хоссалар фан ва фалсафа категорияларида қайд этилади, уларнинг ўртасидаги такрорланувчи алоқалар эса табиат қонунлари сифатида тушунилади. Фан ва фалсафа қонунлари муҳим хоссаларида ўхшаш, иккинчи даражали хоссаларига кўра эса бир-биридан фарқ қиладиган табиий жараёнлар ранг-баранг вариантларининг идеал инварианти[1] ҳисобланади. Янги давр файласуфларининг асосий эътибори илмий билиш методологияси муаммоларига қаратилади. Бунда юзага келадиган энг катта қийинчилик зиддиятли бирлиги англаб етилмаган, эмпиризм ва рационализм диалоги эса эмпиризмнинг тантанаси билан тугаган эмпирик ва назарий билимнинг ўзаро нисбати муаммосидир.

XVII-XVIII асрларда илмий билимнинг аксарият тармоқлари илмий далиллар йиғиш даражасида бўлган. Аксарият ҳолларда дунё турли-туман ва ўзгармас нарсалар ва такрорланувчи жараёнларнинг механик тўплами сифатида тасаввур қилинган. Бу нарсалар ва жараёнлар ўртасидаги алоқалар доим ҳам теран асосланавермаган. Оламнинг ичдан зиддиятлилиги ҳақидаги тасаввур кўп жиҳатдан йўқолган, қарама-қаршиликлар ё инсон тафаккурининг норасолиги, ё айрим нарсалар тўқнашуви сифатида англанган. Ривожланиш ўзгармас нарсалар ва жараёнларнинг айланма ҳаракати сифатида тушунилган. Математик билимнинг равнақ топиши олимлар эътиборини табиий ҳодисаларнинг сифат жиҳатидан ўзига хослигига эмас, балки асосан уларнинг миқдор жиҳатига қаратишга даъват этади. Шундай қилиб, қадимгилар диалектикаси ўрнини маълум даражада диалектиканинг муқобили сифатида тушуниладиган «метафизика» эгаллайди. Шуни таъкидлаш лозимки, «метафизика» атамаси одатда ё фалсафа синоними сифатида, ё фалсафа бўлими -онтология сифатида тушунилади. Марксистик анъанада «метафизика» атамаси салбий маъно касб этди: догматизм, тафаккурнинг торлиги, эски, қотиб қолган қарашларга содиқлик сифатида талқин қилинди. Янги давр фалсафаси ва фанининг мазкур тавсифи ҳақиқатга унча мос келмайди, зеро Янги давр илмий билими фалсафий тафаккур таркибидан унинг ажралмас қисми сифатида ўрин олган тушунчалар аппаратини яратди. Ломоносов – Лавуазье модда ва ҳаракатнинг сақланиши ғояси; Г.Лейбниц таърифлаб берган ривожланиш ғояси; Ньютон классик механикасидаги масса, инерция ва ҳаракат, марказга интилувчи ва марказдан қочувчи кучлар тушунчалари; табиатдаги турли-туман алоқаларнинг ўрганилиши; детерминизм тамойилининг асосланиши; механик ҳаракат диалектикаси; Ер эволюцияси ҳақидаги тасаввур; табиатга нисбатан тарихий ёндашувнинг назарий аҳамиятини намойиш этган қуёш системасининг келиб чиқиши ҳақидаги Кант – Лаплас гипотезаси; организм ва муҳитнинг бирлиги тамойилининг асосланиши – ўша давр фани ютуқларининг тўлиқ бўлмаган рўйхатидир. Шу сабабли Янги давр ва Маърифат даври фалсафаси диалектика тамойилларидан бутунлай воз кечиш даври эмас, балки диалектика ривожланишининг ўзига хос ва анча етук босқичи ҳисобланади.

XVIII аср охирида немис классик фалсафасининг атоқли намояндаси Иммануил Кант XVII-XVIII асрлар фани ва фалсафасининг ғоялари ва категорияларини тизимга солишга аҳд қилади. Шу мақсадда у категорияларнинг уч гуруҳи: ҳиссиёт, идрок ва ақл категорияларини фарқлайди. Кант барча категориялар априор (тажрибада кўрилмаган) хусусиятга эга эканлигини қайд этади. Билиш категорияларини Кант тажрибага йўл очадиган дастлабки конструктив схемалар сифатида талқин қилади. Категориялар билаётган инсон ҳиссий таассуротлар хаоси устига «ташлайдиган» ва ҳар хил таассуротларни таснифлаш, таърифлаш ва ўзаро боғлашни амалга оширадиган тушунчалар «тўри»га ўхшатилади. Ҳиссиёт категориялари

---

[1] Инвариант – мазмунини айрим ҳодисалар туркуми барча муайян кўринишлари асосий белгиларининг нисбатан барқарор мажмуи ташкил этадиган тушунчани ифодаловчи тил бирлиги.

таркибига Кант макон ва вақт тушунчаларини киритади. Улар бизнинг ўз сезги органларимиз кўрсатган нарсаларни умумлаштириш ва англаб етиш қобилиятимизни тавсифлайди. Идрок категориялари таркибига Кант категорияларнинг тўрт туркуми: миқдор, сифат, нисбат ва модалликни киритади. У инсон идрокининг априор шакллари объектив ва умумий мазмунга эга бўлади, бунинг натижасида тажриба умумий ва зарурий аҳамият касб этади, деб қайд этади. Ақл категорияларини Кант ғоялар деб номлайди. Кант фикрига кўра, ғоя мумкин бўлган тажриба чегарасидан четга чиқувчи тушунчадир. Ғоялар бизнинг амалий ва билиш фаолиятимизни тартибга келтирувчи ва тизимга солувчи схемаларга айланади. Улар инсон фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган тартибга солиш функциясини бажаради. Схема – бу билиш методи ва йўналиши: у предметни тушунтирмайди, балки биз ақлга таянган ҳолда бутун оламнинг хоссалари ва алоқаларини қандай аниқлашимиз лозимлигини кўрсатади. Тартибга солувчи ғоялар сифатида Кант инсон (жон) ғояси, эркин ирода ғояси ва «нарса ўзида» ғоясини қайд этади. Худо ғоясига келсак, Кант бу ғоя предметини шак-шубҳасиз қабул қилиш (у ўз ҳолича мавжудлигини тахмин қилиш) учун ҳеч қандай асосга эга эмаслигимизни таъкидлайди. Бу ғоя фақат бизга ақл дунёдаги барча алоқаларга олий ақл ниятининг маҳсули сифатида қарашни амр этишини кўрсатади. Бошқача айтганда, ақл бизга, Худо борлиги ёки йўқлигидан қатъий назар, Худо амалда мавжуд, деб тахмин қилишни буюради. Аммо биз Худонинг борлигини аниқ била олмаймиз, чунки Худо ғояси тажрибада ўз тасдиғини топмайди. Худо ғояси назарий ақлни эмас, балки амалий ақлни тартибга солиш воситаси (регулятори) сифатидагина маъно касб этади: агар табиатшунос бу ғояга нафақат регулятив даражада, балки интуитив даражада ҳам амал қилса (яъни Худо борлигига далил-исботсиз ҳам ишончи комил бўлса), бу ялқов ақл саналади ва у илм билан шуғулланмагани маъқулроқдир. Кант ақл ғояларини нотанқидий идрок этишдан сақланишга чақиргани бежиз эмас: унинг фикрича, ақл ғоялари нафақат конструктив, балки деструктив рол ўйнаши ҳам мумкин. Ақл тажрибада синалган билим чегарасидан четга чиққан ва фақат тажрибада ҳеч қачон кўрилмайдиган соф тушунчалар билан иш кўрган ҳар бир ҳолда шундай бўлади. Ҳақиқийлиги ёки сохталигини бирон-бир тажрибада аниқлаш мумкин бўлмаган фикрлар ҳам мавжуд. Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра фан ҳисобланмайдиган метафизика (Кант бўйича - фалсафа) тушунчалари ана шундай хусусиятга эга. Кант инсон доим тажрибада кўрилган билим чегарасидан четга чиқиш ва табиий фанларнинг имкониятлари чекланган билимларини бутун дунёга нисбатан татбиқ этишга ҳаракат қилишини таъкидлайди. Тажриба чегарасидан четга чиқиш биз, масалан, дунё вақтда ва маконда чекланган – дунё вақтда ва маконда чексиздир, дунёда ҳамма нарса мақсадга мувофиқдир – табиатда мақсадга мувофиқлик мавжуд эмас, Худо бор – Худо йўқ каби қарама-қарши фикрларнинг иккаласи ҳам ҳаққоний эканлигини исботлашимиз мумкин бўлган ақлнинг янглишишларига олиб келади.

Барча категорияларни Кант онгимизнинг билиш объектига эмас, балки субъектига тегишли бўлган априор элементлари деб эълон қилади. Априор элементлар деганда туғма эмас, балки индивиднинг ривожланиш жараёнида ўзлаштирилган элементлар тушунилади.

Кант мулоҳазаларининг мантиғини тушуниш учун бола нутқ қобилиятининг ривожланишини кузатамиз. Бунда биз бола сўзларни уларнинг умумий қабул қилинган маъносида эмас, балки мазмунини ўзи ўзлаштирган сўзлар билан ўхшашлик бўйича қўллашини албатта пайқаймиз. «Ойи, менинг умуртқам қаерда?», деб сўрайди сиздан кичкинтой ўғлингиз. – «Мана у», деб унинг умуртқасини кўрсатасиз. «Йўқ, - деб у бош чайқайди, ва менинг умуртқам мана бу ерда», деб қўли билан ўз қулоғини кўрсатади. Бу мисол бола туғилган пайтдан бошлаб тайёр нутқ шаклларини ўзлаштиришини тасдиқлайди. Боланинг шахсий ҳаёт тажрибаси янги сўзларни ўзлаштириш изидан қувиб етолмагани боис, у мазкур сўзларга ўзининг тор тажрибасидан олинган маълум маънони юклайди. Аввалига сўз шакли, сўнгра унинг тажрибадан олинадиган маъноси, аввал сўзлар, сўнгра – тушунча, сўзлар эса одамлар ўтган авлодлари маданиятининг ютуқларидан олинади: «a priori» - сўзма-сўз таржимада «аввалгидан» деганидир.

Кант мулоҳазалари замирида бола туғилган пайтдан бошлаб шаклланган тил, нутқ, фикрлаш мантиқи ва маданиятга дуч келади, деган фикр ётади. Тил, тайёр мантиқий шакллар таассуротлар хаосини маълум даражада тартибга солиш, борлиқ манзарасига оқилона тус бериш учун имконият яратади. Кант фикрига кўра, тил ҳиссий таассуротлар тажрибасидан олдин келади, илмий ва одатдаги билишнинг зарурий омили ҳисобланади. Мушоҳада юритиш ва идрок этиш шаклларининг априорлиги ғояси Кантга ҳиссий ва оқилона билишнинг бирлигини кўрсатиш имконини беради: «сезгилар ёрдамида биз нарсаларни биламиз ва фақат билишгина бизга мушоҳада юритиш имконини беради; нарсаларни биз ақл билан идрок этамиз ва идрок этиш натижасида тушунчалар юзага келади»[1]. Ақл мулоҳазаларининг далил-исботи «фақат шунга асосланадики, улар ҳар қандай тажрибанинг интеллектуал шаклини ташкил этади ва шу сабабли уларнинг қўлланилиши доим тажрибада кўрсатилиши мумкин»[2]. Умуман олганда, тажрибада тасдиқланмаган ҳар қандай тушунча уйдирмадан бошқа нарса эмас.

Кант таклиф қилган фалсафий категориялар таснифи борлиқ ва билиш категорияларинигина ўз ичига олмайди. Кант фалсафасининг таркибий қисмини «Соф ақлнинг танқиди» - «Амалий ақл танқиди» ва «Мулоҳаза юритиш қобилиятининг танқиди» асарлари ҳам ташкил этади. Бу асарларда мутафаккир инсоннинг маънавий қобилиятларини ахлоқ ва эстетика категорияларида тавсифлайди. Шундай қилиб, Кант шундай бир ўзига хос тизимни яратадики, у Европа фалсафий тафаккурига, айниқса немис фалсафасига жуда кучли таъсир кўрсатди.

Кант ғоялари немис идеализмининг таниқли намояндалари – Фихте, Гегель, Шеллинг асарларида танқидий ёндашув билан қайта ишланди ва ривожлантирилди. И.Фихте фалсафага ахлоқий қонун олий тамойили саналган мустақил онтологик асос сифатидаги фаолият категориясини киритди. Шу сабабли Фихте билишни ҳам субъект, яъни «Мен» (унинг терминологиясида) фаолиятининг маҳсули сифатида тушунади. Билиш объекти («Мен эмас»)га келсак, у инсон «Мени»нинг маҳсули саналса-да, лекин амалда мавжуд бўлган нарса эмас. Шу ўринда, инсон дунёнинг яратувчиси экан-да, деган табиий бир савол туғилади. Фихте ўз нуқтаи назарини шундай тушунтиради: «Мен эмас», яъни табиат «нарса ўзида», яъни объектив

---

[1] Кант И. Соч. Т. 6.М.: АСТ, 1999. – С.127.
[2] Кант И. Соч. Т. 6.М.: АСТ, 1999. – С.127

борлиқдир, лекин бизнинг «нарса ўзида» ҳақидаги билимимиз ўз таассуротларимизни англаб етишимиздан бошқа нарса бўлмай, уларнинг манбаи «нарса ўзида» эмас, балки ақл-заковатимиз ҳаракати, яъни «соф Мен»дир. Фихте мушоҳадага асосланган билимнинг ролини инкор этмаган ҳолда, табиатни билишни ҳам, инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги доирасини кенгайтиришни ҳам таъминлайдиган амалиётни биринчи ўринга қўяди. Фаолият назарий иш кўрадиган билувчи «Мен» билан «Мен эмас» дунёси ўртасидаги боғловчи бўғин ҳисобланади, шу сабабли реал борлиқни фақат амалий ҳаракатлар ёрдамида билиш мумкин. Амалда инсон табиат предметларини ўз эҳтиёжларига мувофиқ ўзгартиради ва шу боис ўзгартирилган табиатда инсоннинг ўзи аниқ акс этади. Фихтенинг хизмати аввало шундаки, у назарий муомалага, фалсафий категориялар тизимига амалиёт тушунчасини киритди ва шу тариқа билиш назариясини ҳам, антропология, яъни инсон ҳақидаги таълимотни ҳам сезиларли даражада бойитади.

Фалсафий категорияларни тадқиқ этиш ва ривожлантириш ишига Ф.Шеллинг салмоқли ҳисса қўшди. Шу маънода Ф.Шеллингнинг натурфалсафаси (табиат фалсафаси) айниқса диққатга сазовордир. Табиатни тушунишда Шеллинг пантеистдир, у Худо ва табиатни тенглаштиради. Табиатнинг ривожланишини Шеллинг онгнинг шаклланиш жараёни, онгсизликдан онглилик сари ҳаракат сифатида тавсифлайди. Онгнинг шаклланиш механизмини Шеллинг табиатда қутблилик (қарама-қаршиликлар бирлиги) ва тадрижийликнинг мавжудлиги билан изоҳлайди. Тадрижийлик, яъни табиат эволюцияси босқичларини Шеллинг қутблиликда кескинликнинг пасайиши маҳсули сифатида тушунтиради. У жонли организмлар ноорганик шакллардан вужудга келади, ҳаёт эса модда синтези ва парчаланишининг бирлигидир, деб ҳисоблаган.

Шеллинг ўз натурфалсафасининг таърифланган муҳим тамойиллари – табиатнинг диалектик бирлиги, ривожланиши ва умумий икки тарафламалигини инсоннинг табиатни тушунишига нисбатан татбиқ этади. Фихтега эргашиб Шеллинг ҳам билишнинг ривожланишини билишнинг назарий босқичларидан амалий босқичлар сари ҳаракат сифатида таҳлил қилади. Онгнинг шаклланиш асосини Шеллинг инсоннинг дунёга нисбатан ҳаракатлари билан боғлайди. Ўзликни англаш тадрижийлик, яъни мушоҳада юритишнинг қуйи шакллари - сезиш, идрок этишдан тасаввур қилиш ва рефлексияга ўтиш сифатида шаклланади. Нима учун айнан фаолият, онг ва билишнинг ривожланиш манбаи ҳисобланади? – Шеллинг қуйидагича мулоҳаза юритади: амалий фаолиятда инсон ўзининг маънавий қобилиятларини моддийлаштиради (объектга айлантиради), улар инсон ўзгартирган табиат предметларида яшашда давом этади. Шундай қилиб, инсон фаолияти натижасида табиат соф табиатга ва инсон томонидан ўзгартирилган табиатга ажралади. Инсоннинг муҳим хусусиятлари моддийлашган айни шу ўзгартирилган табиат инсон онги ва ўзлиги ривожланишига кўмаклашади. Аммо индивидларнинг ўзаро алоқаси, уларнинг мулоқоти инсонга бундан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Умуман олганда Ф.Шеллинг Гегель диалектикасининг аксарият ғояларини ундан олдинроқ илгари сураді ва кўп жиҳатдан ундан ўзиб кетади, чунки Гегель табиатда ривожланишнинг мавжудлигини рад этади, Шеллинг эса, аксинча, нафақат инсон руҳи, балки табиат ривожланишининг умумий тамойилларини ҳам таърифлаб берди, табиатнинг тадрижий ривожланиш жараёни онг шаклланиши билан ниҳоясига етишини қайд этди. Шеллинг ғоялари Гегель фалсафасида ўзининг мукаммал ифодасини топди.

Маълумки, диалектика Г.Гегель фалсафасининг энг кучли томони ҳисобланади. У диалектикани мантиқ ва билиш назарияси билан тенглаштиради. Гегель фалсафасида дунё мутлақ руҳнинг ўз-ўзини ривожлантириши сифатида намоён бўлади. Мутлақ руҳ бир вақтнинг ўзида ҳам субстанция (борлиқ асоси), ҳам субъект, яъни ўз ривожланиши ва билишининг манбаидир. Инкорни-инкор Гегель фалсафасининг асосий тамойили ҳисобланади. Икки томонлама инкор этиш ғоясига мувофиқ мутлақ ғоянинг ривожланиши қуйидаги уч босқичдан ўтади: соф борлиқ (тезис), йўқлик (антитезис); мавжуд борлиқ вужудга келиш ва йўқ бўлиш сифатида, шаклланиш (синтез). Билишнинг уч босқичи (триада) ғояси Гегель фалсафасини тўла қамраб олади. Нафақат Гегелнинг бутун фалсафаси, балки у илгари сурган фикрларнинг ҳар бир кичик ҳужайраси ҳам уч қисмга бўлинади («Мантиқ фани», «Натурфалсафа», «Руҳ фалсафаси»). Масалан, мантиқни Гегель илоҳий ақлга мос келадиган соф ақл соҳаси сифатида таърифлайди. У уч қисмдан иборат:

- борлиқ;
- моҳият;
- тушунча.

Мантиқнинг биринчи қисмида Гегель борлиқ тушунчасини тавсифловчи категориялар: сифат, миқдор, меъёрга таъриф беради. Сифатни Гегель «борлиқ билан айний бўлган бевосита муайянлик» деб таърифлайди. Айни шу сабабли предмет ўз сифатини йўқотар экан, ўзининг аввалги моҳиятини ҳам йўқотади[1]. Миқдор сифатнинг инкоридир: «Миқдор соф борлиқ бўлиб, унда муайянлик борлиқ билан айний эмас, балки йўқолган ёки бефарқ тус олади»[2]. Меъёр – предмет борлиғининг чегараси; миқдор ўзгаришларининг шундай бир чегарасики, бунда предмет ўзининг аниқ сифатини йўқотмайди. Миқдор ўзгаришлари меъёри чегарасидан ўтар экан, предмет янги сифат ҳолатига ўтади.

Гегель диалектикасида моҳият ҳақидаги таълимот – бу ҳаракатлантирувчи куч ҳақидаги таълимотдир. Моҳият ички зиддият, қарама-қаршиликларнинг айнийлиги демакдир. Айниятни Гегель тафовутни ўз ичига олувчи нисбий айният сифатида, диалектик тушунади. Гегель айниятнинг математик типдаги (А=А қабилидаги) формал-мантиқий талқинини танқид тиғи остига олади. Айният ҳақидаги таълимотда Гегель айният, тафовут, қарама-қаршиликлар, зиддиятлар каби тушунчаларга таъриф беради. Гегель моҳиятни у ёки бу даражада тавсифловчи айрим бошқа категориялар, чунончи: асос, ҳодиса, мавжудлик, намоён бўлиш, муносабат, борлиқ, субстанциялилик, каузаллик, ўзаро алоқани ҳам кўриб чиқади. Гегель моҳият рефлексия сифатида ҳам, объективлик омили сифатида ҳам тавсифланиши мумкинлигини қайд этади. Моҳият ҳодисадан айри ҳолда мавжуд нарса эмас, ҳодиса эса моҳиятни яширувчи нарса эмас, у моҳият билан узвийдир. Моҳият ҳодисада қандай намоён бўлишини ва ҳодиса моҳиятни қандай ифодалашини кўриш лозим. Моҳият кўриниш (рўё) ва

[1] Қаранг: Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. – М.:Прогресс, 1974. – С.228.
[2] Гегель Г.В.Ф. Соч. Т. 1. – М.;:., 1999. – С.170.

намоён бўлишга ажратиш мумкин бўлган ҳодисанинг томони ҳисобланади. Аммо рўё ҳам ҳодисани нафақат ниқоблайди, балки уни намоён этади.

Тушунча ҳақидаги таълимотда Гегель объектив тушунчани фарқлайди (у нарсаларнинг ўзида яшайди, унинг мавжудлиги туфайли нарсалар моҳият касб этади, нарсани англаш унинг тушунчасини англаш демакдир. Субъектив тушунча бизнинг борлиқни билиш усулимиз сифатида таърифланади. Умуман олганда Гегель мантиғида тушунчалар (категориялар)нинг ривожланувчи тизими ўз ифодасини топади. Унинг фикрича, тушунчалар диалектикаси нарсалар диалектикасини белгилайди. Ҳар бир категория муайян мазмунга эга бўлади ва инкорни-инкор тамойилига кўра ҳал қилинадиган ўз қарама-қаршилигининг мавжудлигини назарда тутади. Натижада янада умумийроқ тушунчалар тизими вужудга келади.

Билиш назариясида Гегель ўзининг тафаккур ва борлиқнинг айнийлиги ҳақидаги ғоясини асослашга ҳаракат қилади. У нарсалар ҳақидаги фикр ва нарсаларнинг ўзи мос келишини, аммо бу айният тафовутни ҳам ўз ичига олишини қайд этади. Билиш ривожланишининг умумий тамойили – асбтрактдан муайянга юксалишдир. Билиш жараёнида Гегель уч асосий босқич: ҳиссий аниқлик, идрок ва ақлни фарқлайди. Ҳиссий аниқлик англашнинг тўғрилигига, яъни бизнинг сезгиларимиз нарсанинг яхлит образини қайд этаётгани ва унда ҳеч нарсани эътибордан четда қолдирмаётганига ишонч уйғотади. Идрок предметни ўз хоссаларига эга бўлган нарса сифатида тушунади. Ақл нарсанинг ҳиссий қиёфаси ортида унинг ички мазмуни, моҳиятини топишга ҳаракат қилади. Борлиқ ва тафаккурнинг айнийлиги ғояси Гегелни Аристотель мантиғи амалда тўқнаш келган зиддиятга қайтаради: агар борлиқ ичдан зиддиятли бўлса, ўз-ўзига қарши бормасдан фикрлаш мумкин эмас. Гегель мазкур зиддиятни истисно этилган учинчи формал-мантиқий қонунининг янглишлиги ҳақидаги фикр ёрдамида ечишга ҳаракат қилади. У зиддиятларни фикрлаш мумкин эмас, деб ўйлаш хато эканлигини қайд этади. Гегель учун зиддиятлар – ҳаракат манбаи, фикр қарама-қаршилиги – фикрнинг ҳаракат манбаидир. Гегель билиш зиддиятлари ва объектив зиддиятларни фарқлайди. Шу тариқа у диалектик қарама-қаршиликни асоссиз равишда формал-мантиқий қарама-қаршилик билан алмаштиради.

Гегель ўз натурфалсафасида ўзи яшаган даврнинг ўзига маълум бўлган илмий тасаввурларини баён этади. У табиатни мутлақ руҳнинг ўзгача борлиғи сифатида тавсифлайди ва унинг вазифаси ўз фалсафасининг учинчи қисми – руҳ фалсафасида амалга ошадиган синтезга замин яратишдан иборат эканлигини қайд этади. Гегель таърифлаб берган табиатни ўрганишнинг асосий тамойиллари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Булар: антиредукционизм, табиатни ўрганишга нисбатан яхлит ёндашув, табиат асосий соҳалари: механика, физика, органиканинг ўзига хос хусусияти кабилардир.

XX асрда биз яшаётган сайёра қиёфаси бутунлай ўзгарди. Инсоннинг тийиқсиз ишлаб чиқариш фаолияти инсониятни дунё миқёсидаги экологик тангликка гирифтор этди. Ютуқлар ва зиддиятлардан иборат оғир ва машаққатли глобаллашув жараёни юз берди. Фанда, хусусан астрофизикани, Оламнинг келиб чиқишини ўрганиш борасида эришилган ажойиб ютуқлар, эҳтимоллик назариясини математик асослаш, системалар умумий назарияси, турли типдаги системаларнинг қонуниятлари ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши ва ҳоказолар диалектиканинг категориялар аппаратини сезиларли даражада бойитди ва уларга аниқлик киритди. Диалектика категориялари ҳақидаги тасаввурларга синергетика ҳам жиддий тузатишлар киритмоқда. (Унинг категорияларини биз тегишли бўлимларда кўриб чиқамиз.) Сўнгги ўн йилликларда фалсафий тадқиқотлар доирасига бутунлай янги соҳа – виртуалистика кириб келмоқда. Унинг фалсафий мақомини ва категориялар тизимини белгилаш шаклланиш босқичини бошдан кечирмоқда. Ҳозирги вақтда фалсафада илмий ва ноилмий билишнинг нисбати, билиш субъектининг роли, фалсафий категорияларнинг билиш жараёни ва одамлар амалий фаолиятидаги ролини тушунишга нисбатан ёндашувларда туб ўзгаришлар юз бераётир. Бу фалсафа ўтмишнинг фалсафий тафаккури эришган ютуқлардан воз кечяпти, деган маънони англатмайди. Ўтмиш мутафаккирларининг дунёқараши қандай қонунларга мувофиқ ўзгарган бўлса, ҳозирги замон фалсафаси ҳам шу қонунларга мувофиқ ўзгармоқда ва ривожланмоқда: фан ва амалиёт муқаррар тарзда бизнинг дунё ҳақидаги тасаввурларимизга ўз тузатишларини киритмоқда.

Категория тушунчаси ва таснифи. ***Категория нима?*** Бу саволга жавоб бериш учун биз қандай фикрлашимиз ва ўз фикрларимизни бошқа одамларга қандай етказишимизни кўриб чиқамиз. Биз тушунчалар, мулоҳазалар ва мушоҳадалар кўринишида фикрлаймиз. Фикрлаш жараёнининг асосий материали тушунчалар бўлиб, предметлар ўз умумий ва муҳим белгиларида улар орқали фикрланади. Тушунчалар ёрдамида биз воқеа ва ҳодисалар маъносини англаймиз, уларнинг ўзимиз учун аҳамиятини аниқлаймиз. Тушунча ва тушуниш ўзакдош сўзлардир, шу сабабли бизнинг дунёни тушунишимиз, дунёга онгли муносабатимиз инсон ихтиёрида мавжуд бўлган тушунчалар аппарати билан белгиланади. Биз ўз фикрларимизни сўзлар ёрдамида ифодалаймиз. Сўз – фикр ва дунё ўртасидаги воситачи. У фикрлаш омили, фикрни ифодалаш, уни бошқаларга етказиш воситаси ҳисобланади. Сўз бойлигимиз қанча катта бўлса, бизнинг дунёни англаш борасидаги имкониятларимиз шунча кенг бўлади. Объектив борлиқни аниқроқ ва теранроқ акс эттириш учун инсон фикрлаш мантиқий воситаларининг муайян мажмуини, тушунчаларнинг муайян доирасини яратади. ***Тушунча – бу шундай бир фикрки, унда нарсанинг такрорланувчи хоссалари, алоқалари ва томонлари акс этади.*** Тилда тушунча сўз билан ифодаланади. Масалан, «талаба», «университет», «аудитория» сўзлари маълум даражада умумий, абстрактдир. Аммо шундай тушунчалар ҳам борки, уларда шунчаки умумий эмас, балки ўта умумий нарсалар ва ҳодисалар қайд этилади. Бундай тушунчалар жуда юқори даражадаги мавҳумлаштириш (муайяндан узоқлашиш) маҳсули ҳисобланади.

Мана бундай мавҳумлаштиришнинг тахминий йўли: «бу атиргул» («бу» сўзи билан аниқ белгиланган); «атиргул» (бу ерда «бу» ишораси мавҳумлаштирилган); «атиргул» сўзи «бу атиргул» иборасидагидан умумийроқ нарсани қайд этади. Шундан сўнг бу иборага «гул» сўзини қўшамиз ва у амалда мавжуд барча гулларни қамраб олади. Шундай қилиб биз гулларнинг муайян ранг-баранглигидан фикран узоқлашамиз, чунки эътибор барча гулларда мавжуд бўлган умумий жиҳатга қаратилади. «Ўсимлик» сўзи бутун ўсимликлар дунёсини ўз ичига олади ва янада кенгроқ абстракция ҳисобланади. Мавҳумлаштириш (муайяндан узоқлашиш) йўлида ҳаракатни давом эттирамиз. Бу йўлда «тирик» тушунчаси янада

умумийроқ бўлади, чунки ўсимликлар дунёсинигина эмас, балки ҳайвонот дунёсини ҳам ўз ичига олади. «Тириклик» тушунчаси мавҳумлаштиришнинг янада юқорироқ даражасида туради. Бундай тушунчалар категориялар (юнон. – асос, умумий баҳо) деб аталади.

Фикр бизнинг дунё билан ўзаро алоқа қилиш тажрибамизни у ёки бу даражада умумлаштиради. Дунё ўз хоссалари, нарсалари ва муносабатларининг ранг-баранглиги жиҳатидан чексиз даражада бойдир. Бизнинг сўз бойлигимиз ўзимиз яшаётган дунёдан қашшоқроқдир. Фанда янги кашф этилган ҳодисаларни ифодалаш учун мос келадиган атамани топиш зарурияти тез-тез юзага келиши тасодифий ҳол эмас. Бизнинг дунё ҳақидаги тасаввурларимизни ифодаловчи сўзларнинг маъно бойлиги қанча аниқ бўлса, тафаккуримиз шунча теранроқ бўлади, бизнинг тушунчалар аппаратимиз қанча кенг бўлса, фикрлаш қобилиятимиз шунча комилроқ бўлади.

Ҳар қандай тушунча муайян нарсалар ва ҳодисаларнинг жамулжам ифодаси ҳисобланади. Аммо унинг ҳажми, яъни унда фикрланган нарсалар ва ҳодисалар миқдори ҳар хил бўлади. Масалан, ҳар қандай халқнинг тарихан вужудга келган тилида одамлар кундалик ҳаёти ва фаолиятининг тажрибаси қайд этиладиган ва англаб етиладиган тушунчалар мавжуддир. Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблашуви табиий тил сўз бойлигининг кенгайиши ва бойишига туртки беради. Фан ва фалсафанинг ривожланиши алоҳида мақомга эга бўлган ва билиш жараёнида махсус функцияларни бажарадиган тушунчалар шаклланишига олиб келди. Бу тушунчалар категориялар деб номланди. ***Категория (юнон. kategoria – таъриф, мулоҳаза) – борлиқ ҳодисалари ва унда ҳукм сурувчи муносабатларнинг муҳим, типик мазмунини ўзида акс эттирадиган ўта кенг тушунча.*** Шундай қилиб, табиий тил тушунчалари фан ва фалсафа категориялари билан тинимсиз бойиб боради. Категорияларни таснифлаш, борлиқнинг турли шакллари ҳақидаги фалсафий тасаввурларга мувофиқ амалга оширилади. ***Одатда фан категориялар ва, фалсафа категориялар фарқланади.***

Фан категориялари *табиий тил тушунчаларидан анча фарқ қиладиган сўзлар билан ифодаланади.* Аксарият ҳолларда улар қадимги юнон ёки классик лотин тилидан ўзлаштирилади, баъзан улар мазкур ҳодисани кашф этган олимнинг исми билан аталади. Илгари маълум бўлмаган ҳодисани ифодалаш учун сунъий тарзда яратилган сўзлар – неологизмлар ҳам анча кўп учрайди. Табиий тилдан фарқли ўлароқ, фан тушунчалари ва категориялари атамалар (терминлар) ҳисобланади, яъни эркин талқинга йўл қўймайдиган аниқ белгиланган ҳажм ва мазмунга эга бўлади.

Ҳар қандай фан борлиқнинг муайян томонларини ўрганар экан, албатта ўз категориялар аппаратини шакллантиради. ***Математика «сон», «дифференциал», «интеграл» каби категориялар билан боғлиқ. Биологияда «тур», «ирсият», «ўзгарувчанлик»*** каби категориялар мавжуд. Аммо, муайян фанларнинг категориялари маълум даражада умумий бўлса-да, борлиқнинг айрим соҳаларидагина қўлланилади ва мазкур соҳаларга хос бўлган алоқалар ва муносабатларни акс эттиради

Хусусий илмий категориялар алоҳида олинган хусусий илмий анларда қўлланиладиган, моҳият нуқтаи назаридан бошқа фанларда қўлланилиши мумкин бўлмаган категориялардир. Масалан, физика, кимё геология, география фанлари категориялари хусусий характерга эга

Фалсафий категориялар фан категорияларидан бутунлай фарқ қилади. Фалсафий категорияларнинг муҳим хусусияти, улар ўта кенг тушунчалар эканлигидир. Айни шу сабабли фалсафий категориялар ҳеч қачон ҳажман чекланган табиий тил тушунчалари даражасида соддалаштирилиши мумкин эмас. Тушунчалар сифатида категориялар фикрлашнинг зарурий шакллари ҳисобланади. Ўта кенг тушунчалар сифатида улар универсал қўлланиш ва бутун оламни тавсифлашга даъвогар бўлиши мумкин. Шу боисдан фалсафий категориялар дунёнинг манзарасини яратиш воситаси бўлиб хизмат қиладики, бу, умуман олганда, фалсафанинг бош вазифаси ҳисобланади. Ҳар қандай тушунчалар каби, категориялар инструментал функцияни бажаради, фикрлаш омили ва воситаси сифатида амал қилади. Шунингдек фалсафий категориялар инсоннинг турли ҳодисаларни билиш ва ўзлаштириш усули сифатида ҳам инструментал функцияни бажаради. Фалсафий категориялар илмий билишнинг муайян методологиясини, умуман борлиқни, айниқса инсон борлиғини тушуниш меъёрларини яратиш орқали норматив функцияни ҳам бажаради. Категорияларнинг аҳамияти ва универсаллиги шу билан белгиланадики, билиш натижалари муқаррар тарзда категорияларда қайд этилади, категориялар шакл-шамойилини касб этади. Улар фан таркибининг зарурий қисми ҳисобланади. Зеро фан объекти фақат категориялар ёрдамида фикрланиши ва тушунилиши мумкин.

Фалсафанинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида фалсафий билиш предметининг ўзига хослигини ва фалсафий тафаккур хусусиятларини акс эттирувчи категориялар тизими мавжуд. Уларни мазмунан талқин қилиш дунёқарашнинг шаклланиш жараёни билан узвий боғлиқ бўлиб, фан, фалсафа ва умуман маънавий маданиятнинг ривожланишига қараб ўзгариб боради. Фалсафий категориялар таркиби ҳам кенгаяди. Фаннинг аксарият категориялари фалсафий мақом касб этади. Илгари мавжуд бўлмаган янги жараёнлар ва ҳодисалар вужудга келиши билан боғлиқ ижтимоий ривожланиш тегишли тарзда фалсафий идрок этиладики, бу фалсафанинг тушунчалар аппаратини янада бойитади. Фалсафий тушунчалар ва категориялар билан иш кўриш маҳоратини ўзлаштириш талабанинг фалсафий маданиятини, умуман фикрлаш маданиятини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Фалсафий категориялар – борлиқнинг умумий, муҳим томонлари, хоссалари, алоқалари ва муносабатлари ҳақида фикрлаш учун қўлланиладиган ўта кенг тушунчалар мажмуидир. Фалсафий категориялар тизимида шартли равишда уч муҳим гуруҳни фарқлаш мумкин.

1. Фалсафий категорияларнинг биринчи ва ***энг муҳим гуруҳи – ҳар қандай фалсафий муаммоларни таҳлил қилишда қўлланиладиган умумий категориялар.*** Булар борлиқ категорияларидир (фалсафий адабиётларда бу категорияларни ***диалектика категориялари*** деб номлаш одат тусини олган).

2. Иккинчи гуруҳни фалсафанинг турли ***бўлимларига тегишли бўлган махсус категориялар*** ташкил этади. Масалан, онтология борлиқ ва йўқлик, субстанция, дунёнинг бирлиги, материя, онг, макон, вақт, ҳаракат каби категориялар мазмунини аниқлайди ва муайян тарзда талқин қилади. ***Натурфалсафа, гносеология, антропология, праксиология, ижтимоий фалсафа, глобаллашув фалсафаси*** ҳам ўз категориялар аппаратига эгадир.

3. Учинчи гуруҳни ***махсус фалсафий фанлар***: мантиқ, ахлоқ (этика), эстетика категориялари ташкил этади. Масалан, ахлоқ фанида фалсафий билимнинг айни шу соҳаси ва фалсафанинг ахлоқ билан турдош бўлимлари – антропология, ижтимоий фалсафа, аксиологияга хос бўлган категориялар тизими (***яхшилик ва ёмонлик***, шаън ва қадр-қиммат, ҳаёт маъноси, бахт ва бошқалар) вужудга келган. Тушунчалар, мулоҳазалар, мушоҳадалар, далиллаш ва ҳоказолар мантиқ категориялари ҳисобланади. Эстетикада гўзаллик ва хунуклик, фожеавийлик ва кулгилилик, улуғворлик ва тубанлик каби категориялар қўлланилади. Биз эса фалсафанинг умумий категорияларини кўриб чиқамиз.

Фалсафа категориялари муайян фанларнинг категорияларидан анча фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, диалектика категориялари объектив дунё ҳодисалари туркумларининг муҳим хоссалари ва алоқаларинигина эмас, балки барча моддий жараёнларга хос бўлган энг умумий хоссалар ва алоқаларни акс эттиради. ***Шундай қилиб, диалектика категориялари объектив дунёни идеал акс эттиришнинг ўта кенг шакллари бўлиб, улар воқеликни билиш ва маънавий-амалий ўзгартиришнинг асосий принциплари бўлиб хизмат қилади.***

Диалектика категорияларини ***икки тур***га ажратиш мумкин: ***субстанцион категориялар*** ва ***муносабатдош категориялар. Субстанцион категориялар*** – бу бошқа категориялардан қатъий назар, **алоҳида-алоҳида** қўлланиладиган категориялар. Бундай категориялар қаторига ***«борлиқ», «материя», «ҳаракат», «ривожланиш», «макон», «вақт», «зиддият»*** ва ҳоказолар киради. Улар объектив воқеликнинг муайян умумий хоссаларини қайд этади, лекин бу категорияларнинг бошқа категориялар билан алоқалари ҳақида бевосита тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди. Муносабатдош категорияларга келсак, улар бири иккинчиси билан уйғун боғлиқ бўлиб, билиш жараёнида бири иккинчисини назарда тутади; уларнинг бири ҳақида тасаввур ҳосил қилганда бошқасини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Бундай категориялар қаторига қуйидагилар киради: яккалик ва умумийлик; ҳодиса ва моҳият; шакл ва мазмун; қисм ва бутун; сабаб ва оқибат; тасодиф ва зарурият; имконият ва воқелик.

Бу категорияларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик Бу фалсафий категориялар борлиқ нарсалари ва ҳодисаларининг диалектик бирлигини ва уларнинг ўртасидаги тафовутни акс эттиради**.** Кундалик ҳаётда биз «якка», «хусусий», «умумий» тушунчаларини кўп ишлатамиз ва уларнинг мазмуни бизга баъзан ойдек равшан бўлиб туюлади. Аммо мазкур тушунчалар билан ифодаланадиган предмет ёки предметлар туркумини топишга ҳаракат қилганимиз заҳоти катта қийинчиликларга дуч келамиз. Масалан унга иккита боланинг суҳбатини асос бўлиши мумкин:

- Умрингда ҳеч қушни кўрганмисан?
- Ҳа, кўрганман. Мана у (канарейкага ишора қилади).
- Э, бу қуш эмас, канарейка-ку. Канарейкани ҳам сен ҳеч қачон кўрмагансан. Сен фақат битта канарейкани, бизнинг канарейкамизни кўргансан.

Соғлом фикр канарейкада қушни кўрган бола у ҳеч қачон қушни кўрмаганини айтаётган боладан кўпроқ ҳақ эканлигидан далолат беради. Аммо умуман қуш, мева, дарахтини кўрганини ким узил-кесил қайд эта олади? Биз бу қуш, бу дарахт, бу мевани ўз тажрибамизда кўрганимиз ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Умумий тушунчалар амалда объектив мазмунга эга ёки эга эмаслиги фалсафа тарихида қизғин мунозараларга сабаб бўлган. Умумий тушунчалар табиати масаласи атрофида баҳс Ўрта асрлардан бери давом этиб келади. Умумий тушунчалар амалда мавжудми? Нима ҳақиқий борлиқ ҳисобланади – яккаликми ёки умумийликми? Умумийлик ва яккалик муносабати ҳодисалар хоссаларининг эмас, балки ҳодисаларнинг муносабати сифатида қараладиган дарсликларга ҳозир ҳам дуч келиш мумкин. Хўш, бугунги кунда фалсафада мазкур масала қандай ечилмоқда?

Айримлик. Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари борлиқ нарсалари ва ҳодисаларининг нисбатан мустақиллиги, уларнинг ранг-баранглиги ва бирлиги инъикоси ҳисобланади. Айримлик тушунчаси зикр этилган категориялар мазмунини очиб берувчи асосий тушунчадир. ***Айримлик – «нарса» тушунчасининг синоними, яъни борлиқнинг нисбатан мустақил, сифат жиҳатидан муайян парчаси. У хоссалар тўпламига эга.***

Яккалик, умумийлик, хусусийлик. ***Айрим нарсанинг муайян туркумга мансуб барча нарсалар билан ўхшашлигини белгиловчи хоссалар умумийлик категорияси*** билан ифодаланади. Яккалик – фақат мазкур объектга хос бўлган хоссаларни ифодаловчи категория. Яккалик айрим нарсалар нисбатан мустақил мавжудлигини ҳам, мазкур нарсанинг бу нисбатан мустақиллиги, дискретлиги, алоҳидалиги натижасида юзага келиши мумкин бўлган индивидуал бетакрор белгиларни ҳам қайд этади.

Умумийлик якка нарсанинг моҳиятини акс эттиради. Умумийликни фақат моҳиятни аниқлаш орқали очиб бериш мумкин. Яккаликсиз умумийлик сезгилар даражасида идрок этиладиган белгилардан, айримликнинг бетакрор индивидуаллиги, бойлигидан маҳрум бўлган абстракция бўлиб қолади. Яккалик ва умумийликнинг келтириладиган таърифлари уларни айни бир айрим объектнинг томонлари сифатида тавсифлайди. Масалан, ҳаёт бугунги кунда оқсилли жисмлар ва нуклеин кислоталарнинг мавжудлик шакли сифатида тавсифланади. Ирсият ва ўзгарувчанлик – бутун тирикликнинг умумий хоссалари. Аммо оқсилнинг кимёвий таркиби ва айниқса тузилиши ҳар бир организмда индивидуал даражада бетакрордир. Бу бир жонзотни бошқа жонзотдан фарқлаш имконини берувчи бирдан-бир хоссадир. Мантиқда яккалик ва умумийлик – тушунчалар тавсифидир. Умумийлик тушунчасида икки ва ундан ортиқ предмет, яккалик тушунчасида эса – битта предмет тушунилади. Грамматик жиҳатдан умумийлик турдош от билан, яккалик эса – атоқли от билан ифодаланади. ***Фалсафада яккалик ва умумийлик борлиқ ҳодисаларининг ўхшашлиги ва фарқларини белгиловчи хоссалардир.***

Ўрта асрлар фалсафасида умумий тушунчалар табиати ҳақидаги масала атрофидаги баҳс унинг иштирокчилари реалистлар ва номиналистларга бўлинишига олиб келди. Реалистлар умумийликни яккаликдан ажратиб, умумийликни мустақил ҳолда мавжуд ҳодиса сифатида, нарсалар пайдо бўлгунга қадар – нарсаларнинг (Худо ақлидаги) илк тимсоли сифатида, нарсаларда – Худонинг рўёбга чиқарилган ғояси сифатида талқин қилганлар. Шундай қилиб, ***реалистлар фикрича умумийлик нарсаларга қадар, нарсаларда ва нарсалардан кейин нарсанинг муайян ғояси сифатида мавжуд***

бўлади. Номиналистлар эса, аксинча, фақат якка нарсалар амалда мавжуд, умумий тушунчалар эса, айрим нарсаларнинг номлари, холос, деб ҳисоблаганлар. Мазкур тасаввурлар акс садосига бугунги кунда ҳам, масалан, умумийлик объектлар тўплами билан, яккалик эса – битта предмет билан тенглаштирилган ҳолда дуч келиш мумкин. Амалда умумийлик ва яккалик категориялари объектларни эмас, балки уларнинг хусусийлик томонлари сифатида биргаликда мавжуд бўлган хоссаларини акс эттиради. Умумийлик ва яккаликнинг бирлиги ўзига хосдир, чунки уларнинг ҳар бир объектдаги кўриниши, уйғунлиги, бирининг иккинчисидан устунлиги бетакрордир. Шу сабабли ҳар бир айрим ҳодиса, нарса – ***хусусийдир.***

Хусусан, «яккалик» категорияси нарсада, ҳодисада фақат шу нарсага, ҳодисага хос бўлган жиҳатни акс эттиради. «Умумийлик» - бу нарсалар ва ҳодисалар ўртасида муайян сифат жиҳати доирасида амалда мавжуд бўлган айнийликдир. Яккалик ҳам, умумийлик ҳам мустақил мавжуд бўлмайди. Айрим нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар мустақил мавжуд бўлади. Умумийлик ҳам, яккалик ҳам фақат айрим нарса ёки ҳодисадагина мавжуддир. Ҳар қандай айрим нарса ёки ҳодиса қарама-қаршиликлар бирлиги ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида у ҳам яккалик, ҳам умумийликдир. Ҳар қандай умумийлик айрим нарса, ҳодисанинг таркибий қисми, элементи ҳисобланади, чунки у айрим нарса ёки ҳодисани тўлиқ эмас, балки бир ёқлама – нарсаларда мавжуд айний жиҳатларни акс эттиради. Яккалик ўз моҳиятига кўра мавҳум ҳисобланган умумийликдан бойроқдир. Аммо умумийлик нарсанинг мазмуни, моҳиятини чуқурроқ ёритади.

Хусусийлик. ***«Хусусийлик» яккалик ва умумийлик ўртасидаги оралиқ категория*** ҳисобланади. Хусусийлик – яккага нисбатан умумий бўлган ва умумийга нисбатан якка бўлган нарса ёки ҳодиса. ***Масалан: модда (қонун моддаси) – якка; қонун – хусусий; ҳуқуқ - умумий. «қонун» тушунчаси «модда» тушунчасига нисбатан умумийдир. Ўз навбатида «қонун» тушунчаси «ҳуқуқ» тушунчасига нисбатан яккаликни акс эттиради.***

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари билиш жараёнида унинг таянч нуқталари, билимсизликдан билим сари босқич ролини ўйнайди.

Моҳият ва ҳодиса. ***Бу категориялар билишнинг турли босқичларини белгилайди ва уларнинг ҳар бири объектни англаб етишнинг чуқурлик даражасини акс эттиради. Моҳият объектив борлиқнинг ички, нисбатан яширин ва барқарор томонини ифодалаш учун мўлжалланган бўлиб, у нарсанинг, жараённинг табиатини ва уларга хос бўлган қонуниятларини белгилайди. Ҳодиса – бу нарсада, жараёнда қаршимизда бевосита намоён бўлувчи хоссалар, томонлар йиғиндисини ифодалаш учун мўлжалланган категория***

Ҳозирги фалсафий адабиётларда моҳият предмет борлиғи барча ранг-баранг ва қарама-қарши шаклларининг барқарор бирлигидан иборат бўлган предметнинг ички мазмуни сифатида тавсифланади. ***Моҳият ҳар қандай системанинг асосий жиҳатлари ва тенденцияларини белгиловчи теран алоқалар, муносабатлар, хоссалар ва ички қонунлар мажмуидир. Муайян моҳиятсиз жисм, жараён бўлмаганидек, муайян ҳодисада ўз ифодасини топмаган моҳият ҳам бўлиши мумкин эмас.***

Фалсафада ҳодисанинг икки маъноси шаклланган. Биринчидан, ҳодиса деганда воқеа, табиат ва жамиятдаги жараёнлар тушунилади. У мазкур жараёнлар бизнинг онгимиз, идрокимизда акс этишини англатади. Масалан, момақалдироқ, камалак, қор ёғиши, сув тошиши, ер қимирлаши, вулқон отилиши – буларнинг барчаси табиат ҳодисаларидир. Инсон табиат ҳодисаларини тушуниш, тушунтиришга ҳаракат қилган ва уларнинг ўз онгидаги инъикоси билан амалдаги ифодаси ўртасида муайян фарқ мавжудлигини аниқлаган. Табиат ҳодисаларини уларнинг инсон биринчи навбатда идрок этадиган ва пировард натижада уни алдайдиган юзаки, ўзгарувчан жиҳатлари тавсифлайди. Шу тариқа ҳодиса категориясининг моҳиятнинг зидди сифатидаги фалсафий маъносига эга бўлади.

Иккинчидан ҳодиса – моҳиятни аниқлаш усули. У, одатда, нарсалар ўзаро таъсирга киришганида, моҳият ўзини намоён этиши натижасида юз беради. Нарса қандай бўлса, кўрсатилган алоқалар ва ўзаро таъсирлар хусусияти ҳам шундай бўлади. Масалан, йиртқич ҳайвон уни ўтхўр ҳайвонга айлантиришга қанча уринмасинлар, барибир йиртқич бўлиб қолади. Аммо у қандай муҳитда ва ўз иштаҳасининг қайси потенциал қурбони билан тўқнаш келишига қараб, унинг хулқ-атвори ўзгаради. Айни шу сабабли ҳодиса нарсанинг моҳиятини, унинг муайян ички ва муҳим хоссасини у ёки бу тарзда намоён этади.

Ҳақиқийлик мезонига жавоб берувчи билимни олиш билишнинг муҳим вазифасидир. Бундай билим ўрганилаётган нарсанинг моҳиятига кириш демакдир. Моҳиятни билиш ривожланишнинг асосий жиҳатлари ва тенденцияларини белгилайдиган теран алоқалар, муносабатлар ва қонунларни аниқлашни назарда тутади. Табиатнинг моҳияти чексиз-чегарасиз бўлгани боис, уни билиш жараёни ҳам чексиздир. Моҳият тушунчаси билишни тўлиқ, мукаммал билимга эришишга йўналтирувчи тартибга солиш тамойили аҳамиятига эгадир. Ҳодиса тушунчаси моҳиятни билиш усулини кўрсатади ва шу боисдан методологик аҳамият касб этади. Ўрганилаётган объект ўзи учун ғайриоддий шарт-шароитларга солинадиган илмий эксперимент бутунлай янги ҳодисаларни қайд этиш ва шу тариқа ўз шаклланиши ва фаолиятининг илгари номаълум бўлган қонунларини кашф этиши тасодифий бир ҳол эмас.

Моҳият ва мавжудлик. Платон моҳиятни нарсаларнинг моддий-ҳиссий борлиғи билан боғлаш мумкин бўлмаган ғоя сифатида тавсифлаган. Ҳар қандай ғоя каби, моҳият номоддий, ўзгармас ва боқийдир. Аристотель моҳият деганда нарсалар борлиғининг абадий тамойилини тушунган. Нарсанинг моҳияти қотиб қолган материя билан эмас, балки шакл билан белгиланишига унинг ишончи комил бўлган. Маълумки, антик анъанада «шакл» ва «ғоя» тушунчалари бир хил маънога эга. Бироқ, Платондан фарқли ўлароқ, Аристотель шакл (ғоя) ва материяни бир-биридан ажратмайди, балки уларнинг узвий алоқасини қайд этади. Ўрта асрларда моҳият ва мавжудлик ўртасидаги фарқ англаб етилади. Моҳият муайян мақсад, мўлжални ўзида мужассамлаштиради, моҳиятни билиш эса унинг туб негизига мувофиқ бўлган таърифда ифодаланади.

Ўрта асрлар фалсафасида қайд этилган моҳият ва мавжудлик ўртасидаги фарқ кейинчалик моҳият ва ҳодисанинг номувофиқлиги сифатида талқин қилинган. Бу номувофиқлик тасодифий, ўткинчи бўлиши ва асосий тамойилни, яъни нарсани унинг муҳим хоссалари билан яратган Тангри ниятини тушунишдан чалғитиши мумкин.

Моҳият ва ҳодиса ўртасидаги диалектик алоқа қуйидагиларда намоён бўлади:

а) ***моҳият ва ҳодиса бир-бири билан узвий боғлиқ.*** Ҳодиса ўзида мужассамлашган нарса, яъни моҳиятсиз мавжуд бўла олмайди. Моҳиятда у ёки бу тарзда намоён бўлмайдиган нарсанинг ўзи йўқ;

б) ***моҳият ва ҳодисанинг бирлиги уларнинг ўзаро мослиги, айнийлигини англатмайди.*** Моҳият доимо ҳодиса ортида яшириниб ётади. Агар нарсаларнинг намоён бўлиш шакли ва моҳияти бевосита мос келганида, фанга ҳожат қолмас эди;

в***) ҳодиса моҳиятга қараганда фаолроқ ва жўшқинроқ, моҳият эса барқарорроқ ва турғунроқ - у барча ўзгаришларда сақланиб қолади.*** Аммо, ҳодисага нисбатан барқарорроқ бўлган моҳият мутлақо ўзгаришсиз қолмайди;

г***) ҳодиса моҳиятга қараганда бойроқ***. У объект муҳим алоқаларининг ички мазмунинигина эмас, балки бу объектнинг ҳар қандай тасодифий муносабатлари, алоҳида жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради.

Моҳият ва ҳодиса ўзаро муносабатларининг уларнинг бир-бири билан зиддиятли алоқасини қайд этувчи ўзига хос шакли зоҳирийликдир. У бизнинг сезгиларимиз нарсаларнинг моҳиятини, аниқроқ айтганда моҳиятнинг бирон-бир жиҳатини бир ёқлама ноаниқ акс эттиришини англатади. Илмий билишнинг мақсади нарсалар ва ҳодисаларнинг зоҳирийлик ортида яшириниб ётган моҳиятини ёритишдан иборат.

Мазмун ва шакл. Мазмун ва шакл тушунчалари, уларнинг диалектикаси қадимдаёқ синчиклаб ўрганилган. Уйғунлик, гўзаллик, мутаносиблик туйғуси, ақл ва тананинг баркамоллиги қадимги юнонлар учун жуда муҳим бўлган. Уларнинг тилида шакл тушунчаси табиатнинг оддий материали гўзал шакл-шамойил касб этишига имконият яратадиган ғоя тушунчасининг синоними саналган. Аристотель ғоя, яъни шаклни материя билан узвий деб ҳисоблаган. Қадимги Юнонистонда мазмун ва шакл муаммоси қўйилган бўлса, кейинги мингйилликда бу муаммони турли йўналиш мутафаккирлари ечишга ҳаракат қилди.

Мазмун. Мантиқда мазмун тушунчаси унинг муҳим белгилари мажмуини англатади. ***Фалсафада мазмун нарсанинг негизини ташкил этадиган, унинг мавжудлиги, ривожланиши ва шаклларининг ўзгаришини белгилайдиган қисмлар, элементларнинг муайян тарзда тартибга солинган мажмуидир.*** Кўриб турганимиздек, мантиқ ва фалсафадаги мазмун тушунчалари бир-бирини истисно этмайди, балки бир-бирини тўлдиради. ***Мазмун – мазкур нарса, жараён, ҳодисани белгиловчи элементлар, томонлар, хоссалар, алоқалар ва тенденцияларнинг йиғиндиси.*** Ҳар қандай нарса, ҳодиса аниқ мазмун билангина эмас, балки муайян шакл билан ҳам тавсифланади. **Шакл – бу нарсалар ва жараёнларнинг мазмунини белгиловчи томонлар, хоссалар ва алоқаларни уюштириш усули. Бошқача айтганда, нарсанинг шакли – бу элементлар ўртасидаги барқарор ички алоқаларни уюштиришнинг унга яхлитлик сифатида намоён бўлиши ва ўзига хос бўлган барча функцияларни бажариш имконини берувчи усули.**

Шакл – нарсанинг тузилиши, структурасини, мазмун элементларининг уюшиш, бир-бири ва ташқи омиллар билан ўзаро алоқа қилиш усулини тавсифловчи ички алоқа. Шакл,-дейди Ибн Сино,-жисмларнинг мавжудлиги қандай бўлса, шундай сақланиши ёки бошланғич материянинг конкрет жисмга айланишидир. Шакл- табиий куч сифатида анорганик жисмларни ҳаракатга келтиради: ўсимлик, ҳайвон, одам, космик руҳни ҳаракатга келтирадиган табиий жисмлар шаклидир. Шакл-жисмдан конкрет нарса ва предмет ҳосил бўлишидир. Шакл-жисмларнинг алоҳида хусусияти бўлиб, конкрет яшаш тарзини белгилайди.Шакл умумий ном бўлиб, нарса турини, нарсанинг мавжудлигини, иккинчи марта такомиллашишини, мавжудлиги ва ўринли актуалланиши билдиради. Шаклни аниқлашда нарсалар мавжудлиги муҳим ўрин эгаллайди. Масалан,олов олов шакли асосида актуаллашади ва бошқа шаклга ўтади. Шакл туфайли жисм жисм бўла олади.[3] Мазмун ва шакл тушунчаларига берилган таърифларнинг ўзидаёқ биз уларнинг ўхшашлигини пайқаймиз, чунки структура, ички изчиллик – мазмуннинг ҳам, шаклнинг ҳам зарурий компоненти. Шу сабабли мазмунни шаклдан фақат абстракт нуқтаи назардангина ажратиш мумкин. Икки ўхшаш мазмунни таққослашгина шакл омилларини фарқлаш имконини беради. Нафақат мазмун «шаклдор», балки шакл ҳам мазмунлидир. Шу сабабли айни бир жиҳат, элемент бир вақтнинг ўзида бир предметнинг шакли ҳам, бошқа предметнинг мазмуни ҳам бўлиши мумкин.

Шакл ва мазмуннинг ўзаро алоқаси шунда ифодаланадики, нарсанинг бу икки қарама-қарши томонлари бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади. Қадимда мазмун ва шакл диалектикасида шакл устун қўйилган, унинг ёрдамида нарса ўз ғояси (шакли) ёки вазифаси (мақсади)га мувофиқ бўлган муайян борлиқ сифатида мавжуд бўлади, деб ҳисобланган. Кейинчалик фаннинг ривожланиши ва унинг фалсафага таъсири кучайиши билан мазмун ва шаклнинг алоқаси ҳақидаги тасаввурга ҳам аниқлик киритилган. Оддий соғлом фикр бизга шакл ниманингдир, яъни муайян мазмуннинг шакли бўлиши мумкинлигини, мазмунсиз шакл ҳеч қандай аҳамият касб этмаслигини кўрсатади. Шу сабабли формализм танқиди мутлақо ўринлидир. Масалан, санъатда «соф шакллар» билан ўйин қилишга уриниш шунинг учун ҳам муваффақиятсизликка учрайдики, ўзини формалист деб ҳисобловчи истеъдодли санъаткор асарида мазмун барибир мавжуд бўлади. Давлатни бошқаришда формализм турларидан бири саналган бюрократизм билан ҳам шундай ҳол юз беради. Ўз фаолиятини соф формал қоидаларга бўйсундирувчи, соғлом фикрга сон-саноқсиз тўсиқлар ўрнатувчи бюрократ амалда ҳокимият ваколатлари бирдан-бир мақсад саналган муайян давлат тизимининг вакили ҳисобланади. Формализмнинг яна бир кўриниши ҳуқуқнинг позитивистик талқини бўлиб, унга биноан ҳуқуқ иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ёки ўзгача асослашга муҳтож бўлмаган олий асосдир. Ҳуқуқнинг мазкур формал-догматик талқини қонунчининг ўзбошимчалигига кенг йўл очади. Натижада давлатда ноҳуқуқий қонунлар устуворлиги қарор топади.

Нарса шаклсиз ҳам мавжуд бўлмайди. Шунингдек, шакл мазмунга фаол таъсир кўрсатади, нарсага унда мавжуд бўлмаган хоссаларни бахш этади.Масалан, кўмир, графит ва олмосни олайлик. Уларнинг фарқи – фақат молекула структурасида, яъни шаклда. Аммо ҳеч ким бу моддаларни бир-бирига ўхшатмайди. Хуллас, шакл мазмунга фаол таъсир кўрсатиб, ё уни такомиллаштиради, ё ўзини тўла намоён этишига монелик қилади. Шакл мазмундан нисбатан мустақилдир. Бу ҳол айни бир мазмуннинг кўплаб шакллари мавжудлигида, шунингдек шакл мазмундан ўзиши ёки ундан орқада

[3] Ибн СиноДонишнаме. -Душанбе.: 1980.-С.56.

қолишида намоён бўлади. Шу сабабли шакл ва мазмуннинг узлуксизлиги уларнинг бирлиги тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Бунда ҳар бир муайян ҳолда ё шакл, ё мазмун устунлик қилиши мумкин. Шакл ва мазмуннинг номувофиқлиги ёки қарама-қаршилиги юзага келишига сабаб бўладиган мазкур категориялар диалектикаси борлиқнинг ҳар қандай ҳодисаси ўзгариши ва ривожланишининг ички манбаи ҳисобланади.

Мазмун ва шакл ўртасидаги диалектик ўзаро алоқа қуйидаги омиллар билан белгиланади.

1. Мазмун ва шакл бир-бири билан узвий боғлиқ. Амалда шаклсиз мазмун ва мазмунсиз шакл ҳеч қачон ва ҳеч қаерда мавжуд эмас. Шаклни мазмундан ажратишга, шакл мустақил аҳамиятга эга эканлигини исботлашга уринишлар формализмга олиб келади.

2. Мазмун ва шаклнинг бирлигида мазмун етакчилик қилади. Мазмуннинг ўзгариши доим шаклнинг ўзгаришига сабаб бўлади. қандайдир ташқи куч эмас, балки айнан мазмун ўзини шакллантиради. Мисол учун, фанни ривожлантириш, янги қонунларни кашф этиш, объекив ҳақиқатларнинг тагига етиш мазкур янги қонунлар мазмунини расмийлаштирувчи тегишли янгича тасаввурлар, формулалар, назарияларни талаб қилади.

3. Мазмун ва шаклнинг бирлиги мазмунга нисбатан шаклнинг нисбатан мустақиллиги, фаоллигини назарда тутади. Шаклнинг нисбатан мустақиллиги қуйидагиларда намоён бўлади:

а) ривожланишда шаклнинг мазмундан оқсашида. Мазмун ҳеч қачон бир даражада турмайди. У ўзгаради. Шакл ҳам ўзгаришсиз қолмайди. Аммо мазмун билан таққослаганда шакл барқарорроқ, турғунроқдир. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, мазмун ўз ҳаракатига эга бўлади, шакл эса мазмун билан белгиланади. Мазмундан фарқли ўлароқ, шакл ҳодисанинг турғунроқ томони сифатида амал қилади. У муқаррар тарзда ўз мазмунидан ортда қолади;

б) шаклнинг мазмунга акс таъсирида. Бу таъсир икки ёқлама: шакл ё мазмуннинг ўзгаришига кўмаклашади, ё унга монелик қилади. Албатта, агар шакл мазмуннинг ўзгаришига мувофиқ бўлса, у мазмун жадал суръатларда ривожланишига замин яратади. Агар уларнинг ўртасида зиддият туғилса, мазмун лозим даражада ривожлана олмайди, чунки унга эски шакл халақит беради. Шу сабабли эртами-кечми зиддиятни ечиш вақти келади. Янги мазмунга мувофиқ янги шакл яратилади. Шундай қилиб, мазмун ва шакл ўртасидаги зиддият нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзгариш, уларнинг бошқа нарсалар ва ҳодисаларга айланиш сабабларидан бири ҳисобланади.

Бутун ва қисм; Ўзаро боғланган соддароқ нарсалардан ташкил топадиган ҳар қандай предметнинг мураккаб тузилишини ифодаловчи фалсафий категорияларнинг айрим нисбатан ажралмас мажмуани ташкил этади. ***Предметни (бутунни) ташкил этувчи нарсалар унинг қисмлари ҳисобланади.*** Бутунни ташкил этувчи қисмларни бирлаштирадиган боғланиш предметга яхлитлик бахш этади, яъни бутунга хос бўлган, лекин уни ташкил этувчи қисмларга уларнинг тарқоқлик ҳолатига хос бўлмаган интегратив хоссалар ва қонуниятлар пайдо бўлишига олиб келади. Бинобарин, бутун ўзини ташкил этувчи қисмларнинг бирлигидир. У ўз қисмларининг ўзаро алоқаси туфайли мавжуд бўлиб, бу алоқанинг барқарорлиги мазкур бутуннинг тузилишида ўз ифодасини топади.

Бутун ва қисм тушунчалари қадимги юнон фалсафасидаёқ маълум бўлган. Бутунни ўрганишга нисбатан ёндашувларни белгилашда юзага келган зиддиятларни ечиш қийинчилик туғдирган. Маълумки, Декарт ўзининг метод ҳақидаги мулоҳазаларида ҳар қандай предметни ўрганишни билиш вазифасини ечиш учун бу предметни неча қисмга ажратиш керак бўлса, шунча қисмга ажратишдан бошлашни тавсия этади. Демак, ***бутун - қисмлар йиғиндиси*** дейиш ҳам мумкин. Аммо бу фикр фақат қисман тўғри, чунки бутун ўзини ташкил этувчи қисмларнинг оддий йиғиндиси билан изоҳланиши мумкин эмас. ***Масалан, қурилиш материаллари бир уюмга тўкилса, бино пайдо бўлмайди***. Қарама-қарши ёндашув бутуннинг устунлигини тан олишни назарда тутади. Бу ҳолда бутунни билиш қисмларни билишдан олдин келади. Аммо бутуннинг ўзига хослиги уни ташкил этувчи қисмлардан келиб чиқмаганидек, қисмнинг хоссалари ҳам бутундан келиб чиқмайди. Натижада қониқарли ечимини топиш мушкул бўлган яхлитлик антиномиялари юзага келди, чунки қарама-қарши фикрларнинг ҳар бирини амалиётдан олинган мисол билан исботлаш ва худди шунингдек, амалиётдан олинган мисол билан рад этиш мумкин. ***Масалан, бутун қисмларнинг йиғиндисидир, деган қоидага бутун ўзини ташкил этувчи қисмлар йиғиндисидан кўпроқдир, деган қарши қоида зид келади. Қисмлар бутундан олдин пайдо бўлади, деган фикрга бутун ўзининг қисмларидан олдинроқ пайдо бўлади, чунки уларга янги хоссалар бахш этади, деган фикр зид келади.*** Мазкур антиномиялар билиш методологиясида ҳам билишнинг қарама-қарши мўлжалларида ўз ифодасини топади: бутунни билиш унинг қисмларини билиш орқали амалга оширилади, бунга қарши қоида эса шундай янграйди: қисмлар бутунни қисмларга ажратиш маҳсули сифатида фақат бутун ҳақидаги билимга мувофиқ англаниши мумкин. Яхлитлик жумбоқларига, хусусан, қуйидаги ҳодиса мисол бўлади: ҳар бир атом ядросининг оғирлиги унинг таркибий қисмлари оғирлигининг йиғиндисидан камроқдир. «Масса нуқсони» деб аталадиган бу ҳодиса масса ва энергиянинг эквивалентлиги билан изоҳланади. Бу ҳодисани яхлитлик жумбоқлари нуқтаи назаридан қандай тушунтириш мумкин? Мазкур зиддиятларни ечиш бутун ва қисмнинг алоқаси ҳақидаги қарама-қарши тасаввурлар бирлигини тан олишни назарда тутади. Дарҳақиқат, қисм бутунга боғлиқ бўлади, у бутундан янги хоссалар олади. Бутун ҳам қисмларга, бироқ кўпроқ даражада – улар ўртасидаги алоқанинг хусусиятига боғлиқ бўлади.

Қисмлар ўртасидаги алоқанинг хусусияти бутуннинг сифат жиҳатидан аниқлигини, унинг яхлитлигини белгилайди. ***Яхлитлик қисмларнинг шундай бир алоқасики, унда бутун қисмларининг бирлигини таъминланади, бунинг натижасида бутун тизимлилик, уюшқоқлик хусусияти***ни касб этади. Қисмлар алоқасининг типи яхлитлик типини белгилайди. Алоқанинг структуравий (тузилишнинг боғланишлари), функционал (предметнинг фаолият усулини тавсифловчи), генетик типлари яхлитликнинг тегишли типларини ташкил этади. ***Яхлитликнинг қуйидаги турлари фарқланади:***

1. ***Механик яхлитлик.*** Бу ерда қисмнинг бутунга камроқ боғлиқлиги ва бутуннинг қисмга сезиларли даражада боғлиқлиги кузатилади. Масалан, автомобиль ғилдираги ёки рули унинг ҳаракатланишини таъминловчи қисмлардир, лекин улар ўз сифатида автомобилдан қатъий назар мавжуд бўлиши мумкин.

2. ***Ноорганик яхлитлик.*** Бу ерда қисмларнинг бутунга боғлиқлиги ортади, бутуннинг қисмга боғлиқлиги эса камаяди. қисмларнинг барқарор алоқаси ҳар бир элементга ўз хоссаларини сақлаш ва нисбатан ўзгармас бўлиб қолиш имконини беради. Масалан, электрон атом таркибида ҳам, ундан ташқарида ҳам (ҳаракатланаётган электронларнинг изчил оқими сифатида) деярли ўзгаришсиз қолади.

3. ***Органик яхлитлик.*** Органик дунёда нафақат қисмларнинг ўзаро мослигига, балки уларнинг субординациясига ҳам дуч келиш мумкин. Органик тизимларнинг қисмлари бутундан ташқарида мавжуд бўлмайди. Танадан узилган қўл фақат номигагина қўл саналишини Аристотель қадим замонлардаёқ қайд этган эди.

Яхлитлик типлари ва турларининг таснифи бутуннинг табиатини билиш нафақат уни ташкил этувчи қисмларни, балки қисмлар ўртасидаги алоқалар хусусиятини ҳам билиш орқали амалга оширилишини кўрсатади.

Демак ***бутун – нарса, ҳодиса ва уни ташкил этган қисмларнинг муайян тартибда жойлашуви ва ўзаро боғланган ягоналикнинг ифодаси. қисм – бутун таркибига кирадиган, унинг таркибидагина ўз вазифаси (функцияси)ни бажара оладиган алоҳидалик.***

Масалан, яхлит бир бутун сифатидаги H_2O молекулаларининг қисмлари – водороднинг икки атоми ва кислороднинг бир атоми. Бутун ўз қисмларининг оддий йиғиндисидан иборат эмас. Маълумки, водород ёнади, кислород ёнишни қувватлайди, лекин сув, албатта, ёнишга тўсқинлик қилади.

Диалектика бутун ва қисмга уларнинг диалектик бирлиги нуқтаи назаридан ёндашади. Бутун ҳосил бўлганда қисмлар хоссаларининг йиғиндисидан иборат бўлмаган янги сифат вужудга келади; шунга қарамай у қисмлар – уларнинг миқдори ва ўзаро алоқанинг муайян типи билан белгиланади. Шу сабабли диалектика бутунни билиш фақат хоссалар, қисмлар ҳақида билим мавжуд бўлган тақдирда самарали бўлиши мумкин ва аксинча, қисмларни ўрганиш бутунга доир олдинги билимга таяниши лозим, деб ҳисоблайди.

Бутуннинг уч типи маълум:

а) механик бутун (қум, тош уюми, чунки уларнинг қисмлари бутунга киради ва ундан деярли ўзгармасдан чиқади);

б) уюшган бутун, агар қисмларнинг кўриниши ўзгарса;

в) органик бутун, агар қисмлар ўз-ўзидан ривожланса (тирик организмлар).

Система, элемент структура. Бутун ва қисм категорияларини система, структура, элемент категориялари тўлдиради ва ривожлантиради.

Система (тизим) тушунчаси қадимги юнон фалсафасида система (тизим) тушунчаси борлиқнинг тартиблилиги ва яхлитлиги сифатида тавсифланган. Ҳозирги талқинда система муайян яхлитликни ташкил этувчи қонуний муносабатлар ва алоқаларда бўлган элементларнинг органик тўплами сифатида тавсифланади. ***Система (юнон. systema – бирлаштириш, яратиш) – бир-бирининг ўртасида қонуний боғланиш ёки ўзаро алоқа мавжуд бўлган муайян элементлар йиғиндиси.*** Ҳар қандай системанинг структураси аввало унинг таркибий элементларига боғлиқ бўлади. Ўз навбатида, элементларнинг хоссалари ҳам кўп жиҳатдан ўзлари ҳосил қилган системанинг структураси билан белгиланади. Система ва элемент тушунчалари бутун ва қисм категорияларига яқин туради. Аммо улар айний тушунчалар эмас. Хусусан, қисм бўлинади, элемент – системанинг бошқа қисмларга ажралмайдиган компоненти ҳисобланади. Шунингдек система бутун билан ҳам солиштирилиши мумкин ва худди бутун каби, қисмларнинг алоқадорлиги, тартиблилиги ва уюшқоқлиги билан тавсифланади. Аммо бутунни ўрганишда унинг ўзига хос хусусиятини, сифат жиҳатидан муайянлигини аниқлаш вазифаси биринчи ўринга чиқади. Системали ёндашув системаларнинг сифат жиҳатидан ўзига хослигидан қатъий назар, улар хулқ-атворининг умумий тамойиллари ва қонунларини аниқлашни назарда тутади. Айни шу сабабли системалар жуда кенг миқёсда қўлланилади. Аммо ҳар қандай объектни ўрганишга нисбатан системали ёндашув доим ҳам самарали эмас. Бирон-бир рўзғор буюми (қошиқ ёки чойнак, ёзув дафтари ва ш.к.)ни системали ўрганишнинг ҳожати йўқ. Баъзан шундай бир «тадқиқотлар» учрайдики, уларда системалар назарияси атамалари ишлатилган бўлса-да, уларни яратган сохта олимлар тавсифланаётган объект талқинига бирон-бир янги нарса киритмайди. Ҳозирги замон фанида системали ёндашувнинг икки йўли қўлланилади: биринчи – системалар тушунчасини муайян тарзда формаллаштириш ва уларнинг фан тилида тавсифланадиган умумий белгиларини аниқлаш; иккинчи – муайян системаларнинг типологик таҳлилидан фойдаланиш кабилардир

Элемент –(лот. elementum – бирламчи модда) – бутуннинг нисбатан бўлинмас қисми. Қисм тушунчаси ўз ҳажмига кўра «элемент» тушунчасидан кенгроқ, чунки бу ҳар қандай қисм эмас, балки нисбатан бўлинмас қисм. Бунда «қисм» бутун тушунчаси билан, «элемент» эса – структура тушунчаси билан муносабатга киришади

Элемент нарсанинг бошқа бўлинмайдиган заррасини англатувчи категория. Хусусан, модда атомлардан ташкил топади ва атомлар модданинг элементлари ҳисобланади. Аммо бизга маълумки, атом парчаланади. Нима учун биз элементар зарраларни модданинг элементлари деб ҳисобламаймиз? Шунинг учунки, элементар зарралар модданинг эмас, балки турли-туман майдонларнинг элементлари ҳисобланади.

Структура – (лот. struktura – тузилиш, жойлашув, тартиб) – нарсалар ва ҳодисаларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги қонуний алоқа усули. Структура системанинг тузилиши ва ички шакли, мазкур система элементлари ўртасидаги барқарор ўзаро алоқаларнинг бирлиги.

Системаларнинг ўзига хос хусусиятлари. Системаларнинг муҳим умумий хусусиятлари системали ёндашувнинг бир қанча тамойилларини таърифлаш имконини беради. Биринчи – яхлитлик тамойили. Ҳар қандай система кўп сонли элементлардан ташкил топади, лекин уларнинг йиғиндисига боғлиқ эмас. Иккинчи тамойил – системали тузилишининг иерархиявийлиги: системанинг ҳар бир элементи мураккаб тузилишга эга бўлиб, нисбатан мустақил система сифатида қаралади. Айни вақтда ўрганилаётган система мураккаброқ система таркибига унинг элементларидан бири сифатида киради. Учинчи тамойил – системани ташкил этувчи элементлар бир-бири билан муайян муносабатларга киришади. Уларнинг орасида энг муҳимлари система ташкил этувчи, системанинг яхлитлигини таъминловчи элементлардир. Системани ўрганиш структуравий ва функционал ёндашувлардан фойдаланишни назарда тутади. Структуравий ёндашув системани унинг

тузилиши ва шакли нуқтаи назаридан ўрганиш имконини беради. Функционал ёндашув эса, системанинг хулқ-атвори ва бошқа системалар билан ўзаро алоқаларини тадқиқ этиш учун имконият яратади. Системаларнинг ўзаро алоқаси каузал, аниқ белгиланган ва статистик, яъни эҳтимол тутилган бўлиши мумкин. Системанинг муҳитдаги хулқ-атвори актив ва реактив бўлиши мумкин. Системанинг актив хулқ-атвори мақсадлар нуқтаи назаридан тавсифланиши мумкин.

Системаларнинг типлари. Системаларнинг умумий белгилари билан бир қаторда, муайян типлари фақат ўзигагина хос бўлган типологик белгиларга эгадир. Масалан, белгилар системаларини ўрганиш билан илмий билимнинг алоҳида соҳаси – семиотика шуғулланади. У бизнинг тил ҳақидаги, маданият турли тилларининг ўхшаш жиҳатлари ва фарқлари ҳақидаги тасаввурларимизни сезиларли даражада бойитади. Кибернетика бошқарувчи системалар хулқ-атворини ўрганадики, бу оқилона асосланган бошқарув системаларини яратиш имконини беради. Ўйинлар назарияси бизнинг конфликтлашаётган системалар ҳақидаги тасаввуримизни анча кенгайтиради, синергетика эса ўта мураккаб системалар хулқ-атворининг қонуниятларини аниқлайди. Шундай қилиб, система, структура ва элемент категориялари фан ва фалсафани янада бойитиб, муҳим методологик вазифани бажаради.

Элементлари ва структурасининг хусусиятига кўра системаларнинг ҳар хил турлари фарқланади. Объектив борлиқда мавжуд бўлган моддий системаларни ва объектив борлиқнинг инсон онгидаги инъикоси ҳисобланган идеал системаларни фарқлаш айниқса кенг тарқалган. Элементлари ва алоқаларининг сонига кўра содда ва мураккаб системалар фарқланади.

Сабаб ва оқибат. Қандай воқеа юз бермасин, барчасининг ўз сабаби бор, деган эди Ибн Сино. Тўғри олинган йўл йўловчини текисликлар орқали мўлжалланган манзилга олиб келади, хато ва бепарволик уни саҳрога олиб боради ва ҳалокатга гирифтор этади. Ҳодисаларнинг умумий ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирини тақозо этиши ғояси детерминизм тамойилида ўз аксини топади. Бу тамойилга биноан табиатда ҳамма нарса сабабнинг ҳукмига бўйсунади.

Сабаб тушунчаси инсонга унинг ривожланиши дастлабки босқичларидаёқ маълум бўлган. Табиий ҳодисаларнинг келиб чиқишини тушунтирувчи сабабларни аниқлашга бўлган илк уринишларга мифологияда, сўнгра динда дуч келиш мумкин. Кейинчалик сабабларнинг фалсафий ва илмий изоҳи юзага келади. ***Сабаб (лот. causa – сабаб) шундай бир ҳодисаки, у бошқа бир ҳодиса – оқибатни бевосита белгилайди, юзага келтиради.*** Сабабият моҳиятини бир ҳодисанинг бошқа ҳодисани юзага келтириши, сабабнинг оқибатни яратиши ташкил этади. Оддий онг сабабият жараёнини соддалаштиради: сабаб фаол томон, оқибат – пассив томон сифатида тасаввур қилинади, сабаб оқибатдан олдин келади. Д.Юм бундай тасаввурларни танқид қилар экан, - у сабаблар мавжудлигига шубҳа қилади, аниқроғи буни инкор этади: «Бир ҳодиса айрим ҳолда бошқа ҳодисадан олдин келишидан уларнинг бири – сабаб, иккинчиси – ҳаракат деган хулоса чиқариш ақлга мувофиқ эмас. Уларнинг бирикуви тасодифий бўлиши мумкин, балки бир ҳодиса юз берганида бошқа бир ҳодисанинг мавжудлиги ҳақида хулоса чиқариш учун ҳеч қандай асос йўқдир... Шунга қарамай... инсонни бундай хулоса чиқаришга мажбур қилувчи қандайдир тамойил мавжуд. Бу тамойил одатдир...” [1], деб қайд этади. Сабаблар мавжудлигининг инкорини Юм шу билан тушунтирадики, сабабнинг оқибатни юзага келтириш жараёнини биз бевосита кузата олмаймиз. Сабаб ҳақида биз юз берган оқибатга қараб хулоса чиқарамиз, аммо бу воқеа чиндан ҳам айрим сабабнинг оқибатими, деган саволга биз аниқ жавоб бера олмаймиз, чунки сабаб-оқибат алоқаси мавжудлигини биз синов йўли билан ҳеч қачон тасдиқлай олмаймиз.

Ҳозирги замон фани сабаб объектлар ўртасидаги ўзаро алоқа бўлиб, унинг оқибатида ўзаро алоқага киришган объектларнинг иккаласи ҳам ўзгаришини аниқлаш имконини беради. ***Масалан, Ерга йирик метеоритлар тушишига улкан экологик фалокатлар сабаб бўлган.*** Бир қарашда Ер жабрланган пассив томон, метеорит эса – фаол томон бўлган. Амалда классик механика қонунларига мувофиқ Ер ва метеоритнинг тўқнашуви юз берган. Бунинг оқибатида иккала жисмда тегишли деформациялар юзага келган. Амалиёт ҳар қандай ҳодисанинг вужудга келиши бирон-бир омил ёки омиллар билан белгиланишини кўрсатади. ***Юз бериши янги ҳодиса вужудга келишига олиб келувчи ҳодиса сабаб деб аталади. Сабаб таъсирида вужудга келувчи ҳодиса эса оқибат деб аталади.***

Дунёда барча ҳодисалар, ўзгаришлар, жараёнлар муқаррар тарзда муайян сабаблар туфайли юз беради. Дунёда сабабсиз ҳодисалар йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Дунёда барча ҳодисалар сабабий белгиланган, деган қоида сабабият қонунида қайд этилган. Бу қонунни тан олувчи ва уни борлиқнинг барча ҳодисаларига татбиқ этувчи файласуфлар детерминистлар деб, сабабият қонунини инкор этувчи файласуфлар эса индетерминистлар деб аталади

Сабаб ва оқибат диалектикаси. Ички ва ташқи сабаблар фарқланади. Объектнинг моҳиятини ташкил этувчи қарама-қарши кучлар, тенденцияларнинг ўзаро алоқаси сабабнинг ички манбаи ҳисобланади. Масалан, одамлар ўз касаллиги ёки қарилигини қайғу-ҳасрат, муваффақиятсизликлар, оғир иш ва ҳоказолар билан тушунтиришга мойилдирлар. Амалда қарилик ёки ўлимни енгишга ҳали ҳеч ким муваффақ бўлмаган, чунки қарилик ҳам, ўлим ҳам ички сабаблар билан изоҳланади. Шу сабабли баъзилар оғир иш билан шуғулланиб ҳам узоқ вақт ёш ва соғлом бўлиб қолади, айрим такасалтанглар эса жуда тез қарийди... Ташқи сабаблар турли объектлар ўзаро алоқасининг маҳсулидир.

Сабаб ва оқибат муносабатларини орқага қайтариб бўлмайди. Сабаб ва оқибатнинг соф чизиқли жараён сифатидаги механистик талқини муқаррар тарзда сабаб ва оқибатни орқага қайтариш мумкин, деган хулосага олиб келади. ***Масалан, Ой қарама-қарши йўналишда айлана бошласа, у дастлабки ҳолатга келган бўлар эди.*** Аммо бу фараз замирида сохта асослар ётади: у сабаб-оқибат муносабатларига тасодифий омиллар тўплами кучли таъсир кўрсатишини ҳисобга олмайди. Дастлабки ҳолатга қайтиш – бу мазкур омиллар тўпламини амалда мужассамлаштириш демакдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳаммасини амалда мужассамлаштириш мумкин эмас, демак, дастлабки ҳолатга қайтиш мумкин эмас.

Сабаблар ва оқибатларнинг муносабатлари мураккаб ва ранг-барангдир. Бир сабаб кўплаб оқибатларга сабаб бўлиши ва, аксинча, бир оқибат замирида кўп сонли сабаблар ётиши мумкин. Айрим сабаблар оқибатлар чексиз занжирининг илк манбаи ҳисобланади. Баъзи бир сабаблар «занжир реакцияси» кўринишини касб этиши, яъни икки ёки ундан ортиқ оқибатни юзага келтириши, улар эса, ўз навбатида, икки ёки ундан ортиқ оқибатга сабаб бўлиши мумкин.

[1] Қаранг: Юм Д. Соч.: в 2 т. – М.: 1965-1966. Т. 2. –С. 44-46.

Сабаблар ички ва ташқи, бевосита ва билвосита, объектив ва субъектив бўлиши мумкин. Субъектив сабаблар кўпинча фаолият, хулқ-атвор, қилмишларни изоҳлаш соҳасида намоён бўлади.

Баҳона ва шарт. Сабаб, баҳона ва шартни фарқлаш лозим. ***Баҳонани субъектив сабаблар қаторига киритиш мумкин.*** Бунда воқеа ёки шерикнинг ҳаракати ўзининг, одатда, ***нотўғри жавоб ҳаракатларини*** оқлаш мақсадида талқин қилинади ва баҳоланади. ***Шартлар – амалдаги ёки эҳтимол тутилган сабабнинг мавжудлик муҳитини ташкил этадиган ички омиллар ва ташқи муносабатлар мажмуидир.*** Синергетика муҳитга ягона негиз, бўлғуси тузилманинг ранг-баранг шакллари манбаи, ривожланишнинг турли йўллари учун майдон сифатида қарайди. Сабаб-оқибат муносабатлари тизимида шартларнинг амалдаги аҳамиятини тушуниш учун қуйидаги мисолни кўриб чиқамиз. Фуқаро А. хотини сузишни билмаслигидан хабардор бўлгани ҳолда, ундан қутулиш учун уни денгиз бўйлаб саёҳатга юборади. Оқибатда хотини сувга чўкиб ўлади. Эрнинг ҳаракатлари хотин ўлимининг сабаби ҳисобланадими? Бу мисол шартлар ўз ҳолича оқибат сабаби бўла олмаслигини, лекин сабабнинг амалга ошишига кўмаклашадиган ёки монелик қиладиган омил ҳисобланишини кўрсатади.

Синергетика сабабият ҳақида. Сабабият ҳақидаги фалсафий қарашлар узоқ эволюция жараёнини бошдан кечирди. Механистик ёндашув сабабни сиртдан кўрсатилган таъсир сифатида талқин қилади. Дунё жисмларнинг тартибга солинган, олдиндан айтиш мумкин бўлган аниқ ўзаро алоқаси сифатида тасаввур қилинади. Тасодифнинг мавжудлиги рад этилади. Сабабият занжирлари чизиқли хусусият касб этади, оқибат сабаб таъсирига пропорционал бўлади. Бинобарин, сабабият занжирларига қараб ривожланиш жараёнининг ўтмишини ҳам, келажагини ҳам аниқлаш мумкин. Аммо илмий билимнинг ривожланиши механистик детерминизмнинг асоссизлигини намойиш этади. Синергетика йўналиши асосчиларидан бири И.Р.Пригожин механистик детерминизмга шундай баҳо беради: «Динамика рационалистик моделининг маҳсули сифатида тушунилган детерминизм эндиликда айрим ҳоллардагина намоён бўлувчи хосса билан боғланади»[1], деб баҳо беради.

Фан ривожланиши билан сабаб-оқибат алоқаларининг статистик қонуниятлари ва эҳтимолий табиати ҳақидаги тасаввур юзага келади. Мураккаб системаларнинг ўз-ўзини ташкил этиши ҳақидаги фан – синергетика детерминизм талқинига маълум аниқликлар киритди. Бир қатор илмий далиллар олимлар ҳар қандай табиий ҳодисалар стохастик хусусиятга эга ва муайян ноаниқлик шароитида юз беради, деган хулоса чиқаришига олиб келди. Мураккаб системалар учун, одатда, ривожланишнинг бир неча муқобил йўллари мавжуд бўлади. Синергетика сабаб-оқибат алоқалари номутаносиб системаларда намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятларини очиб беради. Бу системаларнинг ривожланиши кўп вариантлидир. Бунда эволюциянинг ҳар қандай тури эмас, балки йўлларнинг муайян доираси мавжуд бўлиши мумкин. Ривожланишда кутилмаган бурилишлар юз бериш эҳтимоли мавжуд, чунки у тасодифий алоқалар орқали содир бўлади. Номутаносиб системалар ташқи омилларга ўта таъсирчандир. Шу боис интенсивлик даражасига кўра аҳамиятсиз бўлган таъсирлар ҳам кутилмаган натижаларга олиб келадиган шикастли оқибатлар сабаби бўлиши мумкин.

Хуллас,***сабаб ва оқибат ўртасида мураккаб диалектик ўзаро алоқа мавжуд. У қуйидагиларда намоён бўлади:***

1) сабаб вақтда оқибатдан олдин келади. Оқибат сабабдан олдинроқ юз бермайди. Аммо бу бири иккинчисидан олдин келадиган ҳар қандай ҳодиса у билан сабабий боғланишда бўлади, дегани эмас. Масалан, тун тонгдан олдин келади, лекин у тонгнинг сабаби ҳисобланмайди;

2) сабаб муайян шароитда албатта оқибатни вужудга келтиради. Сабаб ва оқибат шу даражада боғлиқки, агар сабаб юз берса ва етарли шароит мавжуд бўлса, муқаррар тарзда оқибат ҳам юз беради;

3) сабаб ва оқибат бир-бири билан ўзаро таъсирга киришади. Бу ўзаро таъсирланиш жараёнида сабабгина эмас, балки оқибат ҳам фаол бўлади. У сабабга акс таъсир кўрсатади. Мисол учун, ғоялар борлиқни акс эттиради, лекин, вужудга келгач, ижтимоий борлиқнинг ўзгаришига кишиларнинг амалий фаолияти орқали фаол таъсир кўрсатади;

4) айни бир ҳодиса бир муносабатда сабаб сифатида, бошқа бир муносабатда – оқибат сифатида амал қилади. Айтайлик, ёмғир – муайян об-ҳаво шароитларининг оқибати, лекин унинг ўзи яхши ҳосилдорлик сабабига айланади; ҳосилдорлик эса давлатнинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш омили бўлиб хизмат қилади. Шу тариқа ҳодисалар ўртасида сабабий боғланиш вужудга келади. Аммо биз фақат иккита алоҳида-алоҳида ҳодисани кўриб чиққанимизда, улар ўрин алмашиши мумкин эмас;

5) сабаб ва оқибатнинг ўзаро таъсирига тегишли шароитлар таъсир кўрсатади. ***Шароитлар – бу шундай бир ҳодисаларки, улар мазкур воқеа юз бериши учун зарур, лекин ўз ҳолича улар бу воқеани олдиндан белгиламайди.*** Оқибат юз беришига қулайлик яратувчи шароитлар ҳам, сабабнинг таъсирини қайтарувчи шароитлар ҳам бўлиши мумкин. Айни бир сабаб муайян шароитларда турли шаклдаги оқибатлар юз беришига олиб келади;

6) сабабни важ билан айнийлаштирмаслик керак. ***Важ – бу бошқа воқеадан бевосита олдин келадиган, унинг юз беришига имконият яратадиган, лекин у уни вужудга келтирмайдиган ва олдиндан белгиламайдиган воқеа.*** Важ ҳаракатни яратмайди, балки унга туртки беради.

Сабабий боғланиш тушунчаси муҳим методологик функцияни бажаради. Муайян оқибатнинг юз бериш сабаблари ва шароитларини билган ҳолда, инсон нафақат унинг юз беришини башорат қилади, балки зарур оқибатни яратади. Бу инсонга ўтмишни билиш ва келажакка назар ташлаш имконини беради.

Зарурият ва тасодиф.. Зарурият ва тасодиф тушунчалари қадим замонлардан бери файласуфлар эътиборини ўзига тортиб келади. Вақт ўтиши билан уларнинг талқини ўзгарган, айрим файласуфлар табиатда тасодифнинг мавжудлигини истисно этган бўлса, айримлар уни мутлақлаштирган. Масалан, синергетикада тасодиф тушунчаси ва унинг ўта мураккаб системалар ўз-ўзини ташкил этишидаги роли алоҳида, ҳатто анча муҳим аҳамият касб этади. Зарурият ва тасодиф категориялари бир қатор илмий йўналишлар: биология, тиббиёт, ҳуқуқшунослик, тарих ва ҳоказоларда муҳим

[1] Пригожин И. Некоторые проблемы саморазвивающих систем .//Вопросы философии. 1989. №8. – С4.

методологик аҳамиятга эгадир. Одамлар амалий фаолиятида тасодиф омили заруриятдан камроқ аҳамият касб этмайди. Аммо уларнинг диалектикасини, қарама-қаршиликка асосланган бирлигини тушуниш айниқса муҳимдир.

Зарурият нарсанинг ички моҳиятидан келиб чиқади ва унинг ички қонунлари, структураси ва тартиби билан белгиланади. Зарурият ***қонун*** тушунчасига яқин туради, муқаррар тарзда намоён бўлади. ***Масалан, носоз тормоз муқаррар тарзда автомобиль ҳалокатига, унинг ё яқинроқдаги нарсалар, ё ҳаракатланаётган бошқа автомобиллар билан тўқнашувига олиб келади ёки у пиёдани уриб кетишига сабаб бўлади. Ҳ***алокат айнан ***қандай юз бериши, ундан ким жабрланиши мумкинлиги тасодиф*** билан боғлиқ масаладир, зеро йўлда муайян пайтда исталган нарса ва исталган одам дуч келиши мумкин. Бу ерда зарурият автомобилнинг ички ҳолати билан, ***тасодиф – ташқи шароит билан белгиланади.*** Зарурият – юз бериши мумкин бўлган нарса. Зарурият – ички хусусиятга эга ҳодиса, унинг сабаби ўзида бўлади ва ҳодисаларнинг ички ўзаро алоқасидан келиб чиқади. Аммо нафақат ички, балки ташқи зарурият ҳам мавжуддир. Масалан, жисмларнинг бир-бирига уларнинг массасига тўғри пропорционал ва улар ўртасидаги масофага тескари пропорционал бўлган куч билан тортишиши зарурият ҳисобланади. Бу ташқи заруриятдир. Тасодиф ҳам ички ва ташқи бўлиши мумкин. Масалан, тирик организмларнинг мутациялари тасодифий хусусият касб этади, аммо улар ички ҳодиса ҳисобланади, чунки бутун организмни қайта қуриш билан боғлиқ. Хўш, бу ҳолда зарурият ва тасодифни бир-биридан қандай фарқлаш мумкин?

Тасодиф замирида нарсанинг моҳияти эмас, балки унга бошқа нарсалар ва ҳодисаларнинг таъсири ётади. Зарурият ва тасодиф тушунчаларига таъриф беришда одатда имконият категорияларига таянадилар. Шу сабабли у юз бериши ёки юз бермаслиги мумкин. Тасодиф юз бериши ҳам, юз бермаслиги ҳам мумкин бўлган нарса сифатида таърифланади. Зарурият ва тасодифнинг қарама-қаршилиги – ички ва ташқи нарсалар қарама-қаршилигидир. Тасодиф – ташқи омиллар билан белгиланадиган алоқа типидир.

Бу фалсафий категориялар нарсалар ва ҳодисаларнинг бир-бири билан ҳар хил типдаги алоқаларини акс эттиради. ***Зарурият – бу ҳодисалар ўртасидаги уларнинг қонуний ўзгариши ва ривожланишини белгиловчи барқарор, муҳим ички алоқалар.*** Зарурият ҳодисанинг, жараённинг моҳиятидан келиб чиқади ва мазкур шароитда муқаррар тарзда юз беради. Масалан, ҳар қандай тирик организмнинг ўлими муқаррардир, чунки у мазкур организмнинг табиати ҳамда унда юз берувчи ички жараёнлар билан белгиланади.

Аммо дунёда ҳамма нарса зарурият сифатида пайдо бўладими? Йўқ, дунёда тасодифий воқеалар, ҳодисалар ҳам бор.

Тасодиф – объектларнинг вужудга келиши ёки мавжудлигининг муаммолилигини ёки муқаррар эмаслигини белгиловчи категория; муайян шароитда бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин бўлган нарса тасодифий ҳисобланади. Тасодиф воқеликнинг асосан ташқи шароитлар, юзаки, беқарор алоқалар ва мазкур ҳодса учун иккинчи даражали омиллар таъсирида пайдо бўлувчи ҳолатларини акс эттиради.

Нарсалар мавжудлигининг зарурийлиги ёки тасодифийлиги муаммоси хусусида икки нуқтаи назар мавжуд. Уларнинг бири заруриятни мутлақлаштиради: дунёда ҳеч қандай тасодиф йўқ, ҳамма нарса муқаррар тарзда юз беради. Бу нуқтаи назар тасодифни рад этиб, фатализмга йўл очади. Фатализм – тақдирга, ҳамма нарса олдиндан белгиланганига бўлган ишонч. Бошқа бир нуқтаи назар тасодифнинг аҳамиятини ошириб кўрсатади. Бу ерда, аксинча, воқеликдан ҳар қандай ички боғланишлар, нарсаларнинг объектив белгиланганлиги чиқариб ташланади: дунёда фақат тасодиф ҳукм суради.

Илмий дунёқараш биринчи нуқтаи назарни ҳам, иккинчи нуқтаи назарни ҳам тан олмайди. Зарурият ва тасодиф алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди. Уларнинг ўзаро алоқаси шундан иборатки, тасодиф заруриятнинг намоён бўлиш шакли сифатида ва унинг тўлдирувчиси сифатида амал қилади. Масалан, мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотлар зарурий хусусият касб этади. Уларда бу ислоҳотларни йўлга солувчи муайян сиёсий арбоблар тасодифий элемент ҳисобланади.

Зарурият ва тасодиф диалектикаси икки муҳим жиҳатни назарда тутади. Биринчидан, тасодиф ривожланиш жараёнида заруриятга айланиши мумкин (у ёки бу биологик турнинг қонуний белгилари аввал тасодифий оғишлар сифатида пайдо бўлади ва тўпланиб боради, сўнгра уларнинг асосида тирик организмнинг зарурий сифатлари шаклланади). Иккинчидан, зарурият сон-саноқсиз тасодифлар орқали ўзига йўл очади. Масалан, жамиятнинг ривожланиши турли мақсадларни кўзловчи, феъл-атвори ҳар хил бўлган кишилар фаолияти билан белгиланади. Бу мақсадлар ва интилишларнинг боғланиши, чатишуви ва тўқнашуви пировард натижада ривожланишнинг зарурий, муқаррар хусусиятга эга бўлган муайян йўналишига олиб келади.

Диалектиканинг барча қонунлари ва категориялари каби, зарурият ва тасодиф объектив воқеликни билишнинг таянч нуқталари ҳисобланади. Бу категорияларнинг функциялари тенг қимматга эга эмас. Билишда тасодиф доим бошланғич инстанция сифатида, зарурият – мақсад сифатида амал қилади. Билиш фаолияти тасодифдан зарурият сари юксалиш тарзида юз беради.

Зарурият ва тасодиф диалектикаси. Ички ва ташқи нарсалар тушунчалари нисбатдош эканлигини эътиборга олиш муҳимдир. Бир жиҳатдан ички бўлган нарса бошқа бир жиҳатдан ташқи хусусият касб этади. Масалан, сайёраларнинг қуёш системаси орбиталари бўйлаб ҳаракати бу сайёраларни ўзаро боғловчи ва улар айланаётган орбиталар шаклини белгиловчи ички муносабатлар билан белгиланади. Қуёш системасига нисбатан бошқа космик объектлар ташқи муҳитни ташкил этади. Аммо қуёш системаси галактика элементи бўлиб, юлдузлараро маконда муайян ўрин эгаллайди. Шу сабабли айни шу объектлар қуёш системаси сайёралари эволюциясининг ҳам, уларга яқин космик жисмлар эволюциясининг ҳам ички манбаи ҳисобланади. Шу боисдан зарурият ва тасодиф тушунчалари ҳам нисбатдошдир: бир жиҳатдан тасодифий бўлган нарса бошқа бир жиҳатдан зарурий ҳисобланади.

Зарурият ва тасодиф қарама-қаршиликлар бўлса-да, лекин улар бирдир. Ҳар қандай ҳодиса ички зарурият туфайли юз беради, аммо унинг юз бериши кўп сонли ташқи омиллар билан боғлиқ бўлгани боис, заруриятни тасодиф муқаррар тарзда тўлдиради. Бу зарурият ҳам, тасодиф ҳам соф ҳолда мавжуд бўлмаслигини англатади. Тасодиф – заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир. Зарурият, сабаб, қонунни кашф этиш – аҳамиятсиз, тасодифий нарсаларни мавҳумлаштириш демакдир.

Бир қарашда зарурият сабабиятга зид бўлиб туюлади. Бу зиддият ё тасодифий ҳодиса сабабга эга эмаслиги билан, ё тасодифий ҳодисалар умуман бўлмаслиги билан изоҳланиши мумкин. Амалда ҳар қандай, шу жумладан тасодифий ҳодиса ҳам муайян сабабга эга бўлади. XVII-XVIII асрларда зарурият ва тасодиф талқинида табиатда тасодиф мавжуд эмас, деган тасаввур ҳукм сурган. Инглиз файласуфи Т.Гоббс: «Эртага ёғадиган ёмғир зарур, яъни зарурий сабаблар билан белгиланган; лекин биз унга тасодифий деб қараймиз ва уни шундай атаймиз, зеро амалда мавжуд сабабларни ҳали билмаймиз. Умуман олганда, зарурий сабабини биз кўра олмайдиган нарса тасодифий деб аталади» [1], деб қайд этган. Шунга ўхшаш фикрни Гольбах ҳам илгари суради: «Табиатда бирон-бир ҳодиса тасодифан юз бериши мумкин эмас; ҳамма нарса муайян қонунларга бўйсунади; бу қонунлар фақат муайян оқибатларнинг сабаблар билан зарурий алоқаси ҳисобланади... Атомларнинг тасодифий бирикиши ҳақида гапириш ёки айрим оқибатларни тасодиф билан боғлаш жисмларнинг ҳаракатланиши, учрашиши, бирикиши ёки ажралиши қонунларини билмасликни тан олиш демакдир»[2]. Кўриб турганимиздек, тасодиф сабаби номаълум бўлган зарурият сифатида талқин қилинган. Сабаби аниқлангани заҳоти тасодиф зарурият сифатида намоён бўлади. Бу – механистик материализм талқини. Тасодиф илмий назариялардан қувғин қилинган, у иккинчи даражали, ёрдамчи, аҳамиятсиз омил деб ҳисобланган. Тасодифнинг инкор этилишидан дунёда ҳамма нарса зарур, деган хулоса келиб чиқади. Мазкур ёндашувнинг тадрижий оқибати ўлароқ фатализм юзага келади: нимаики юз бермасин, ҳатто аҳамиятсиз воқеалар ҳам зарур, муқаррар бўлиб, сабаб-оқибат алоқаларининг чексиз занжиридаги ажралмас бўғин ҳисобланади. Фаталистик тасаввур ҳар қандай воқеани муқаррар деб билади. XIX аср бошидагина зарурият ва тасодифнинг алоқаси Гегель диалектикасида кўрсатиб берилди.

Имконият ва воқелик. Имконият ва воқелик категорияларида борлиқнинг ўзгарувчанлиги, динамикаси, унинг ўзгариш тенденциялари ўз аксини топади.

Имконият ривожланишнинг объектив тенденцияларини акс эттиради, у қонуният, заруриятга, ўзгараётган нарсанинг муҳим томонларига мувофиқ юзага келади. Шунингдек, ***Имконият – нарсанинг унинг тугалланмаган, потенциал ривожланишидаги объектив мавжуд бўлган ва ичдан белгиланган ҳолатини акс эттирувчи фалсафий тушунча.*** Ҳар бир вазиятда имкониятларнинг муайян тўплами мавжуд бўлиб, улардан бири амалга ошгани бошқалари четда қолганини англатади. Имкониятларнинг «кураши» ва амалга ошиш хусусиятига ичдан зарур тенденцияларга нисбатан тасодифий ҳисобланган шароитлар ўз таъсирини кўрсатади. Шу сабабли воқелик доим ички ва ташқи, моҳият ва ҳодиса, зарурият ва тасодифнинг диалектик бирлигидан иборат бўлади. Ижтимоий ривожланиш ва табиатнинг ўзгариши соҳасида имкониятнинг воқеликка айланиши кишиларнинг онгли йўл танлаши ва фаолияти билан тартибга солинади.

Аммо имконият қандай объектив асосларга эга бўлса, имконсизлик ҳам шундай объектив асосларга эгадир. ***Имконсизлик – икониятга зид тушунча***. Имконсизлик тушунчаси икки хил маъно касб этади. ***Биринчи – предметнинг табиатига мос келмайдиган нарса*** бўлиши мумкин эмас. ***Масалан, арпа уруғидан бодринг етиштириш мумкин эмас.*** Имконсизлик тушунчасининг бошқа бир маъноси имконият ва зарурият категорияларининг муносабатлари билан боғлиқ. Зарурият ва имконият – бир занжир бўғинлари: ривожланаётган предмет заруриятн унинг бошқа бир ҳолати бўлиши мумкинлигини белгилайди. Аммо предметнинг ривожланишида, одатда, кўп сонли муқобил имкониятлар мавжуд бўлгани боис, улардан бирини танлаш зарурий ҳисобланмайди. Бир имкониятнинг рўёбга чиқиши қолган имкониятларни рўёбга чиқариш имконини бермайди. Тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келган қабул қилган қарори, ўйламасдан содир этган қилмишидан афсус чекмаган одам топилмаса керак. Баъзан имконсизлик бой берилган имконият тарзида мавжуд бўлади. Бу ҳолда имконият имконсиз бўлмаган нарса сифатида ва айни вақтда зарур бўлмаган нарса сифатида намоён бўлади.

Воқелик – амалга ошган, актуаллашган борлиқни тавсифловчи фалсафий категория: воқелик амалга ошган имконият ҳисобланади.

Воқелик тушунчаси икки маънода ишлатилади. Биринчидан, воқелик – бу мавжуд борлиқ, биз яшаётган дунё, унинг онгимиздаги инъикосидир. Воқелик тушунчаси айрим предметнинг борлиғига ҳам тегишлидир. Бу маънода у объектнинг ҳолатини тавсифловчи мазкур лаҳзадир. Иккинчидан, воқелик рўёбга чиққан имконият сифатида тавсифланади. Бу маънода воқелик тушунчаси имконият категориясининг нисбатдоши ҳисобланади. Улар бир-бирига ўтувчи қарама-қаршиликлардир. Имконият потенциал, воқелик эса актуалдир. Имконият – абстракт ва мазмун жиҳатидан қашшоқ тушунча. Воқелик – муайян ва мазмунан бой тушунча, чунки у кўп сонли хоссалар, индивидуал бетакрор жиҳатларни ўз ичига олади.

Ҳар бир предмет кўп сонли алоқалар юзага келишига замин яратувчи муайян муҳитда мавжуд бўлади. Шу сабабли муҳим ёки иккинчи даражали, тасодифий ёки зарурий бўлиши мумкин бўлган кўп сонли имкониятлар мавжуддир. Имкониятнинг рўёбга чиқишида ички ва зарурий алоқалар муҳим рол ўйнайди, аммо унинг рўёбга чиқиш шартлари, гарчи улар тасодифий хусусиятга эга бўлса-да, ривожланиш жараёнига сезиларли даражада, баъзан ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Айни шу сабабли воқелик ҳам зарурий ва тасодифийнинг бирлиги ҳисобланади.

Имкониятларнинг турлари. Реал ва формал, абстракт ва муайян имкониятлар фарқланади***. Реал имконият имкониятни воқеликка айлантириши мумкин бўлган шарт-шароитлар мавжудлигини англатади. Формал имконият ривожланишнинг тасодифий омиллари маҳсулидир***. ***Масалан, расман ҳар бир фуқаро депутат, миллионер ёки кўп болали бўлиши мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, аксарият фуқаролар учун бу имконият воқеликка айланмаслиги ҳам мумкин.***

Абстракт ва муайян имконият ўртасидаги фарқ – бу моҳият ва мавжудлик ўртасидаги, шунингдек предметнинг идеал образи ва унинг инсон онгига боғлиқ бўлмаган объектив хусусиятлари ўртасидаги фарқдир. Масалан, никоҳга кираётган ёшлар бир-бири ҳақида, оила ва умуман никоҳ ҳақида анча юзаки тасаввурга эга бўлиши мумкин. Улар оила-никоҳ муносабатларининг идеаллаштирилган манзарасини ўз бўлғуси никоҳига кўп жиҳатдан татбиқ этади. Ваҳоланки, бу манзара мазкур муносабатлар моҳиятига умуман олганда мос келса-да, лекин уларнинг бутун бойлиги ва мураккаблиги

---

[1] Гоббс Т. О теле // Избр. произв.: в 2 т. Т. 1.М.: – С.158 - 159.
[2] Гольбах. Здравый смысл // Избр. антирелигиозные произведения: в 2 т. Т. 1.М.: –С. 35.

ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди. Никоҳга киргач, ёшлар имкониятини ўзлари олдиндан кўра билмаган муайян воқелик билан тўқнаш келади. Ёш оиладаги келишмовчиликлар сабаби – никоҳнинг моҳияти ва унинг мавжудлиги ўртасидаги, абстракт имконият («улар қўша қаридилар ва ували-жували бўлдилар») ва аксарият жиҳатларини ёшлар ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаган муайян имконият ўртасидаги зиддиятдир. Айрим фалсафий адабиётларда муайян ва реал имконият билан формал ва абстракт имконият тенглаштирилади. Бу ҳолда реал имконият уни рўёбга чиқариш учун шарт-шароит мавжудлиги билан, формал ёки абстракт имконият эса – айни пайтда имкониятни воқеликка айлантириш учун шарт-шароит мавжуд эмаслиги билан белгиланади.

Мураккаб системалар учун, одатда, ривожланишнинг бир неча муқобил йўллари мавжуд бўлади. Айни бир муҳитда ҳар хил структуралар вужудга келиши, ривожланиш жараёни кўп вариантли тарзда амалга ошиши, бунинг натижасида ривожланишда кутилмаган бурилишлар юз бериши мумкин. Шу боис прогноз ва тахминлар ишончсиз ёки янглиш бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мазкур муҳитда эволюциянинг ҳар қандай тури эмас, балки йўлларнинг муайян доирасигина мавжуд бўлиши мумкин. Муқобил имкониятлар ўртасидаги миқдорий нисбат математик жиҳатдан эҳтимол тутилган айрим воқеа юз беришининг эҳтимоллик даражаси сифатида ифодаланиши мумкин. Инсон ўз фаолиятида реал имкониятларни ҳисобга олади ва уларни воқеликка айлантириш учун замин ҳозирлайди.

Бу категориялар борлиқнинг процессуаллигига, яъни унинг шаклланиш жараёнига урғу беради. Маълумки, йўқ нарсадан бирон-бир янгилик вужудга келмайди, у фақат эски нарсанинг муайян хоссалари, жиҳатлари негизида вужудга келиши мумкин. Янги нарсанинг борлиғи унинг потенциал ҳолатида имконият ҳисобланади. Имкониятнинг етуклик даражаси имконсизликдан воқеликкача бўлган доирада ўзгариши мумкин. Бу жиҳатдан имкониятни тавсифлашни унинг сифат ва миқдор меъёрларини ҳисобга олиб амалга ошириш мумкин. Сифат жиҳатидан имкониятлар формал ва реал бўлади. Амалга ошиш эҳтимоли паст, аниқроқ айтганда нолга яқин бўлган имконият формал ҳисобланади. Бундай имкониятга табиий ва ижтимоий ривожланиш қонунлари йўл қўяди. Шу маънода у табиий ва ижтимоий борлиқ қонунларига мутлақо зид бўлган имконсизликдан бутунлай фарқ қилади; объектив дунё қонунларига зид бўлган нарса имконсизлик ҳисобланади. Масалан, боқий двигатель ясаш мумкин эмас; инсоннинг умрбоқийлиги мумкин эмас ва ш.к. Амалга ошиши учун барча зарур шароитлар вужудга келган реал имконият амалга оширишнинг олий даражасига эга бўлади. Масалан, инсоннинг космосга учиш имконияти бир пайтлар формал бўлган, эндиликда у реал тус олди.

Имкониятнинг миқдорий тавсифи аниқроқ бўлади. Агар имконсизликни «0» билан, воқеликни эса «1» билан ифодаласак, «0» дан «1» гача бўлган оралиқ қийматларнинг барчаси имконият даражасини тавсифлайди. Эҳтимолликнинг шартли ўқи атрофида имкониятнинг бутун доирасини кўрсатиш мумкин.

Хулосалар. Категориялар фикрлашнинг универсал шакллари бўлиб, уларда объектив воқеликда мавжуд бўлган умумий алоқалар, хоссалар ва муносабатлар акс этади.

Категорияларда кишилик жамияти кўплаб авлодларининг тажрибаси ва фаолияти мужассамлашади. Билиш натижалари ўз аксини топувчи тушунчалар ва категориялар бўлмаса, бугунги кунда билишнинг ўзи ҳам бўлмас эди.

Категориялар қуйидаги объективлик, муайянлик, амалиёт билан боғлиқлик, тарихийлик, ўзгарувчанлик ва ш.к. хусусиятлар билан тавсифланади.

3-savol. Falsafiy kategoriyalar va ularning o'ziga xos xususiyatlari.

Kategoriya o'zi nima? Bu so'z qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «izohlash», «tushuntirish», «ko'rsatish», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilmaxillik qadimgi davrlardanoq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

Umuman, kategoriyalarni falsafa tarixida ilmiy mavzu sifatida o'rganishni aynan Arastu boshlab berganligi e'tirof qilinadi.

Falsafa fanining kategoriyalari haqidagi turli qarashlarni umumlashtirib aytganda, ularning mantiqiy tushunchalar sifatidagi quyidagi tavsiflari bor:

Ko'pchilik mutaxassislar kategoriyalar olam, undagi narsa va voqealar, ularning asosiy va takrorlanib turuvchi aloqadorligini ifodalaydigan keng mazmundagi tushunchalardir, degan fikrga qo'shiladilar. Bu ma'noda borliq, voqelik, harakat, makon, zamon, miqdor, sifat va boshqalar falsafaning ana shunday kategoriyalaridir.

Falsafada o'z xususiyatlariga ko'ra, **«juft kategoriyalar»** deb ataladigan; umumiy bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalovchi tushunchalar ham bor.

Alohidalik, xususiylik, umumiylik. Ular narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon-zamon munosabatlarini konkret tarzda namoyon qiladi. **Umumiylik** - olamdagi alohida, individual tarzda namoyon bo'layotgan narsa - hodisalarning turfa, xilma-xil umumlashtiruvchi xossa hamda xususiyatlarning mushtaraklashgan holda namoyon bo'lishidir.

Alohidalik va umumiylik o'rtasidagi bog'lanish, aloqadorlik va munosabat «xususiylik» kategoriyasi orqali ifodalanadi. **Birinchidan**, bu kategoriyalarning mazmuni olamning birligi, ularning mantiqiy ifodasi konkretlik bo'lib hisoblanadi. **Ikkinchidan**, «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalarning makon-zamon konkretligini ifodalaydigan, nisbatan mustaqil mantiqiy tushunchalar tarzidagina namoyon bo'lishi mumkin. Zero, ularning nisbatan mustaqilligi, ichki birligining namoyon bo'lish shaklidir.

Alohidalik yoki, ba'zi falsafiy adabiyotlarda ko'rsatilganidek, yakkalikni muayyan xossa hamda xususiyatga ega bo'lgan narsa va hodisalarning makon va zamondagi chegaralangan konkret holati, boshqacha kilib aytganda, har qanday hodisa va narsaning ichki sifat muayyanligi,

individualligi deyish mumkin.
Antik falsafada alohidalik kategoriyasining mazmuni muayyan turg'unlikka ega bo'lgan birlik sifatida qaralgan (Aflotun, Arastu). Hegel, alohidalikni voqealarning zaruriy shakli, makon va zamondagi tafovutlarning namoyon bo'lish momenti sifatida qaraydi.
Falsafada milliylik va umuminsoniylik masalasida alohidalikning umumiylikdan farqini mutlaqlashtirish natijasida muayyan qarashlar vujudga kelishi mumkin (Bu haqda «Osiyotsentrizm» va «Yevropatsentrizm» to'g'risida eslash kifoya).
Narsa va hodisalarda alohidaliklarning konkret xususiyatlari o'rtasidagi bog'lanishlar, bir tomondan, umumiylikni namoyon qilish bilan bir qatorda, ularning muayyanligi va mazmunini ham belgilaydi. Ikkinchi tomondan esa, umumiylikning konkretligi alohidaliklar sistemasi tarzida namoyon bo'ladi.
1. Ob'ektiv voqelikning in'ikosi; 2. Narsa va hodisalarning o'zaro boglanish va aloqadorligini mantiqiy umumlashtiruvchi bilish usuli;
4. Borliqning mavjudligidan kelib chiqadigan tarixiy-mantiqiy bilish darajalaridan biri.
3.Narsa va hodisalarning rivojlanishi bilan o'zgarib turuvchi mantiqiy tushuncha;
50
Falsafaning bu kategoriyasi bilan «butun», «qism» «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari o'rtasida uzviy bog'liqlik va muayyan farqlar mavjud.
Sistema, struktura, element falsafaning muhim kategoriyalaridan bo'lib hisoblanadi.
Sistema - grekcha so'z bo'lib, mantiqiy ma'nosi butunlik, yaxlitlik, elementlardan tashkil topgan birikma, degan ma'nolarni anglatadi.
Sistema kategoriyasining mazmuni, uni tashkil qilgan elementlarning strukturaviy munosabatlariga mos keladi. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonidagi sistemalashtirish, nazariy faoliyat sifatida, ularning tashkil qilingan tarkibiy elementlarini tarixiy-mantiqiy izchil tartibga keltirish bilan izohlanadi.
Sistema — narsa va hodisalarning bog'lanishlari, aloqadorligi va munosabatining tartibli tadrijiy rivojlanishini ifodalaydi. **Struktura** esa, narsa hodisalar bog'lanishi, aloqadorligi va munosabatlari tizimining makon va zamondagi birligini ta'minlaydigan sistemaning mavjudlik holatidir. Umuman, struktura (**lotin tilida tuzilish, tartib degan ma'noni anglatib**), sistemani tashkil qilgan elementlarning nisbatan turg'un bog'lanish, aloqadorligi va munosabatidir.
Element sistemani tashkil qilgan strukturaning o'zaro bog'lanish, aloqadorlik, munosabat jihatlarini ta'minlaydigan nisbatan mustaqil tarkibiy qismidir.
Elementlarni sistemani tashkil qilishdagi strukturaviy ahamiyatiga ko'ra: muhim va muhim bo'lmagan, asosiy va asosiy bo'lmagan elementlarga ajratib o'rganish alohida ahamiyatga ega. Chunki har qanday konkret element, muayyan sistemada makon-zamon xususiyatlariga ko'ra, o'z ahamiyatiga ega bo'ladi.
Umuman, falsafaning sistema, struktura, element kategoriyalari narsa va hodisalarning mazmunini, shaklini ochib berishda metodologik asos bo'ladi.
Biz falsafa kategoriyalarini bir-birini taqozo qiluvchi, nisbatan mustaqil bilish usullarining yaxlit sistemasi tarzida olib qarashni lozim topdik. Lekin, buning uchun har bir kategoriyaning mazmunini alohida tahlil qilish zarur.
«Mohiyat va hodisa» kategoriyasini olib ko'raylik. **Mohiyat**-o'zida alohidalik, maxsuslik, umumiylikning mazmunini, sababini, zaruriyatini, imkoniyatini, butun, qism, sistema, struktura, element tarzida namoyon qiladi. **Hodisa** esa, ularning bog'lanishi, aloqadorlik va munosabatlarining namoyon bo'lishidir.
Narsa va hodisalarning mohiyatini bilish ularning inson ehtiyojlarini qondirish vazifasi va maqsadlarini konkretlashtirishdan iborat. Masalan, jamiyat ustqurmasining siyosiy elementi bo'lgan davlatning maqsadi va vazifasi, ularni amalga oshirish usul hamda vositalari mamlakat hududida yashayotgan kishilarning muayyan hayot sharoitlarini ta'minlashdan iborat bo'lib, uning mohiyatini tashkil qiladi. Shunga ko'ra, har qanday mohiyatni odamlarning manfaatlari va ehtiyojlariga, sivilizatsiya kelajagiga bog'lab tahlil qilgandagina, u ahamiyatga ega bo'ladi.
Narsa va hodisalarning mohiyat va hodisa tarzida bog'lanishlari makon va zamondagi muayyan konkretligi bilan ajralib turadi. Mohiyat va hodisa o'z xususiyatlariga ko'ra sistema, struktura va elementlarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Shuning uchun har qanday hodisani va mohiyatni tahlil qilishda aniq tamoyillarga asoslanish lozim.
Mazmun va shakl. Falsafada mazmun va shakl kategoriyasi narsa, hodisalarning mavjudligi va rivojlanish jarayonini bilish usuli sifatida muhim ahamiyatga ega. **Mazmun** - narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishi bo'lib, uni boshqa sistemalardan farqini belgilaydigan aloqadorliklar va munosabatlarini ifodalaydi.
Shakl esa - sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishlari, aloqadorliklari, munosabatlarining ifodalanishidir.
Falsafada mazmun va shakl kategoriyasini boshqa kategoriyalar tizimidan ajratib olib,

nisbatan mustaqil tahlil qilganda, unga insonlarning muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishlarini alohida e'tiborga olish kerak. Bu umuman mazmun va shaklning ob'ektiv
xarakteriga putur yetkaza olmasa ham, ularni baholashdagi sub'ektiv, muqobil qarashlarda o'z
ifodasini topadi.
Sabab va oqibat. Narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonidagi sabab va oqibat
munosabatlarini bilishda, ularning makon va zamondagi tarixiy va mantiqiy izchilligi
muhimdir. Boshqacha qilib aytganda, bir tomondan, har qanday sabab avvalgi hodisalar yoki
ularning rivojlanish oqibati tarzida namoyon bo'ladi. Ikkinchi tomondan esa, bu oqibat keyingi
rivojlanishning sababi bo'lib hisoblanadi.
Narsa va hodisalarning rivojlanishi asos bo'lgan sabablar tizimi mavjud. Ularni shartli
ravishda: asosiy va asosiy bo'lmagan, muhim va muhim bo'lmagan sabablarga ajratish mumkin.
Sabab falsafiy kategoriya sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:
Zaruriyat va tasodif. Ob'ektiv olamni bilishda zaruriyat va tasodif kategoriyasi muhim
falsafiy-metodologik ahamiyatga ega. **Zaruriyat** - narsa va hodisalarning vujudga kelishi,
shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar, munosabatlar majmuasidir.
Tasodif esa - zaruriyatning namoyon bo'lish shaklidir.
Zaruriyat va tasodif kategoriyasi olamni falsafiy bilishning mushtarakligini va
samaradorligini ta'minlaydi.
Shu nuqtai nazardan, zaruriyatni turkumlashtirganda, uning makon va zamondagi
strukturaviy tuzilishini tashkil qilgan elementlarini sistemali-strukturali tahlil qilish lozim.
Shuningdek, zaruriyatni sabab-oqibat munosabatlari tarzida tushunish lozim. Zaruriyat narsa
va hodisalarning muqarrar rivojlanish qonuniyatdan kelib chiqadi hamda ob'ektiv sabablar
tizimiga asoslanadi. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, bozor iqtisodiyoti
munosabatlariga o'tishi tarixiy obe'ktiv zaruriyatdir, uning «o'zbek modeli» asosida amalga
oshirilishi zaruriyatning konkret namoyon bo'lishidir. Bunda tasodif «sub'ektivlashtirilgan»
jarayon sifatida ko'zga tashlansa ham, ob'ektiv hodisadir. Chunki, O'zbekistonning tarixiy,
ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishining milliy xususiyatlari, bozor
munosabatlariga o'tishning xarakterini belgilab beradi.
Zaruriyat va tasodif, kategoriyasiga boshqa kategoriyalar kabi, uni aniqlash va
baholashga muayyan sub'ekt ehtiyojlari, manfaatlari nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa,
muqobil qarashlar vujudga keladi. Masalan, sobiq Ittifoqning parchalanib, mustaqil
davlatlarning vujudga kelishi, ayrim nazariyotchilar tomonidan tasodifiy hodisa deb baholanib,
uning zaruriy, ob'ektiv qonuniy xarakteri inkor etilmoqda. Vaholanki, jamiyat taraqqiyotida
hech qanday imperiyaning abadiy bo'lmasligini tarixiy tajribalar doimiy isbotlab kelgan.
Demak, bunda biz zaruriyatni ko'rib turibmiz.
1. Uning ob'ektiv xarakteri narsa va hodisalarning ichki, tarkibiy elementlari munosabatlariga xos bo'lib,
mohiyatning real mavjudlik holatini ifodalaydi;
2. Sababning fniqligi narsa-hodisalarning xususiyatlaridan kelib chiqadi, hamda uning individualligini
ta'minlaydi;
3. Sabab umumiy xaraкterga ega bo'lib, hech qanday narsa va hodisaning rivojlanishi sababsiz sodir
bo'lmaydi;
4. Sabab zaruriy bo'lib, muqarrar ravishda, muayyan oqibatlarni keltirib chiqaradi;
5. Sababning uzluksizligi, bir tomondan, turli sabablarning izchil boglanishlarini, munosabatlarini, ikkinchi
tomondan, har bir sababning oqibat tarzida oldingi sabab bilan bjgliqligini xarakterlaydi.
52
Zaruriyat va tasodifning aloqadorligi, bog'lanishi shundaki, ular bir-birisiz mavjud
bo'la olmaydi, ya'ni zaruriyatning muqarrarligi tasodifga ham xosdir. Shuning uchun falsafiy
adabiyotlarda tasodiflarning muqarrarligi, tarixiyligi, sababiyligini, qonuniyligini inkor
qiluvchi qarashlar g'ayriilmiydir.
Imkoniyat va voqelik - falsafaning muhim kategoriyalaridir. **Imkoniyat** narsa va
hodisalarning makon va zamondagi rivojlanish tendensiyasini ta'minlaydigan, muayyan
qonuniyatlarga asoslanadi. **Voqelik** esa, shu qonuniyatlarga asoslangan rivojlanishning namoyon
bo'lishidir. Imkoniyat va voqelik kategoriyasini ham, bilishning umumiy mantiqiy tamoyillariga
ko'ra, boshqa kategoriyalar bilan bog'liqlikda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Imkoniyat
narsa va hodisalar rivojlanish jarayonining ichki birligini ifodalaydi va ularning rivojlanish shartsharoitlarini,
sabablarini, zaruriy qonuniyatlarini, mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan.
Imkoniyatning voqelikka aylanishi qonuniy hodisadir. Uning real, formal, mavhum
imkoniyat deb ataladigan shakllari bor. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin
demokratik huquqiy jamiyat qurishi uchun real imkoniyatlar vujudga keldi. Bunday
imkoniyatlar I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid,
barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ko'rsatib berildi.
Imkoniyat kategoriyasini, uning shart-sharoiti bilan aralashtirmaslik kerak. Shartsharoitlar
oqibat, tasodif, hodisa sifatidagina imkoniyatga ta'sir qiladigan omillar majmuasidan
iborat. Mavjud voqelik tarixiy genezisiga ko'ra, o'zida boshqa voqelikning imkoniyatlarini
mujasamlashtirgan bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotining hozirgi bosqichi real voqelik
sifatida, uning keyingi rivojlanish imkoniyatlarini namoyon qiladi.